

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

GAZALİ'NİN YETKİNLİK ANLAYIŞI

Havva DURGU

Danışman

Doç.Dr. Mehmet TÜRKERİ

2010

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Gazali’nin Yetkinlik Anlayışı**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

...../...../.....

Adı SOYADI

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Havva Durgu
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : İslam Felsefesi
Tez Konusu : Gazali'nin Yetkinlik Anlayışı
Sınav Tarihi ve Saati :...../...../..... .....

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün ..... tarih ve ..... sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini ..... dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA O OY BİRLİĞİ O
DÜZELTİLMESİNE O* OY ÇOKLUĞU O
REDDİNE O**

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***

Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O Tez
gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

..... Başarılı Düzeltme Red .....
..... Başarılı Düzeltme Red .....
..... Başarılı Düzeltme Red .....

İMZA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Gazali'nin Yetkinlik Anlayışı

Havva DURGU

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

İslam Felsefesi Programı

İnsan, yaratılış itibariyle evrende yaratılmış canlı-cansız bütün varlıkların en üstünü olarak yaratılmıştır. İnsana verilen bu makam ona akıl ve irade sayesinde olmuştur. İnsanın bu üstünlüğünün elbette bir nedeni olmalıdır. Onun yaratana karşı sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklar da kendin eksiklerini giderme ve kendini tamamlama yolunda verilmiştir. İşte bu nedenle, bu çalışmanın amacı kendini tamamlama ve mükemmelleşme yolunda olan sorumlu insanın Gazali'ye göre neler yapması gerektiğini belirlemektir.

Tez bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Gazali'nin ahlak anlayışı, ahlak ve yetkinlik ilişkisi, yetkinlik kavramı, teorik ve pratik yetkinlik, yetkinlik-fazilet ilişkisi gibi konular üzerinde durulmaya çalıştık

İkinci bölümde, insanın yetkinleşmesini ve insanın yetkinleşme yolunda neler yapması gerektiğini ele aldık.

Üçüncü bölümde ise yetkinleşmeyi engelleyen unsurların neler olduğunu ele almaya çalıştık.

Sonuç bölümünde ise yetkinliğin kişiyi ebedi mutluluğa erdirtirecek bir yol olduğunu ve insanın yetkinleşmesi sonucu kazanacağı özellikler üzerinde durmayı planlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Fazilet, İnsan, Yetkinlik,

ABSTRACT

Thesis of Master

Ghazali's Understanding of Perfection

Havva DURGU

Dokuz Eylul University

Institute of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Program of Islamic Philosophy

The human is the most superior being to all beings, either living or non-living, in the world because of his or her nature. The human attained the position which is given as a gift by the God by using his or her reason. There should be a reason that the God gave us the gift. The human have some responsibilities because of being intellectual. These responsibilities give ordinary man a chance to become a perfect man. Because of that, we aimed to determine what the human need to do to reach his or her ultimate goal, which might be happiness or become a perfect man.

Write is an introduction and three part.

First part; we attempted to comprehend about Ghazali's, understanding of ethics, religion of ethic and perfection, teorical and pratical perfection, religion of perfection, and virtue.

Second part is about the duties what a person must do in the way of perfection.

Third part; about the cases that abstacle the perfection.

In the conclusion, we tried to explain that perfection is a way of eternal, happiness and the becefit in the way of perfection.

Key Words: Ethics, Virtue, Human, Perfection.

GAZALİ'NİN YETKİNLİK ANLAYIŞI

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'NİN AHLAK ANLAYIŞI VE YETKİNLİK KAVRAMI

1.1. AHLAK.....	6
1.2. YETKİNLİK (KEMAL).....	9
1.2.1. Teorik Yetkinlik.....	12
1.2.2. Pratik Yetkinlik.....	12
1.3. YETKİNLİK VE FAZİLET İLİŞKİSİ.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

YETKİNLEŞME YOLU

2.1. AKIL	17
2.2. İLİM	23
2.3. ALLAH SEVGİSİ	32
2.4. İBADET	35

2.5. RİYAZAT VE MÜCAHEDE.....	38
2.6. NEFSİN KUVVETLERİNE HÂKİM OLMAK VE FAZİLETLER	41
2.6.1. Hikmet ve Alt Dalları	41
2.6.2. Cesaret ve Alt Dalları	43
2.6.3. İffet Ve Alt Dalları.....	44
2.6.4. Adalet.....	45
2.7. ÖLÜM	46
2.8. SABIR	48
2.9. TEVBE	51
2.10. TEVEKKKÜL.....	53
2.11. TEFEKKÜR	54
2.12. CÖMERTLİK.....	55
2.13. TEVAZU	56
2.14. DOĞRULUK(SIDK).....	57
2.15. AZ YEMEK	59
2.16. AZ UYUMAK.....	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YETKİNLEŞMEYE ENGEL OLABİLECEK HUSUSLAR

3.1. AKIL EKSİKLİĞİ.....	64
3.2. ŞEYTANIN HİLELERİ.....	65
3.3. DÜNYA VE MAL SEVGİSİ	68
3.4. NEFSE UYMA.....	69
3.5. HASED.....	70
3.6. KİBİR	71

3.7. RİYA	73
3.8. ÖFKE.....	75
3.9. ŞEHVET.....	76
3.10. DİL İLE İLGİLİ OLUMSUZLUKLAR(GIYBET VB.).....	78
SONUÇ	82
KAYNAKÇA.....	85

KISALTMALAR

a.g.md.	Adı Geçen Madde
c.	Cilt
ev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
md.	Madde
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar Arası
vb.	Ve benzerleri\ benzeri

GİRİŞ

Gazali’de yetkinlik kavramını anlamak için ahlakın ve yetkinliğin konusu olan, insanı anlamının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü ahlak dediğimiz mefhum, doğrudan insanın gelişimi ve değişimi ile alakalıdır.¹ İnsanın mahiyeti ve diğer varlıklar arasındaki yeri tam manasıyla anlaşılabilirse, insanın daha yüksek idealler için yaratılmış, gelişmeye müsait bir varlık olduğu anlaşılacaktır.

GAZALİ’YE GÖRE İNSAN VE DİĞER VARLIKLAR ARASINDAKİ YERİ

İnsan, esfel-i safilin ve alay-ı illiyin arasında kendisine yer bulabilen, Tanrı tarafından yaratılmış, vahye muhatap kabul edilen ve yaratılmışlar içerisinde en üst mertebedeki varlıktır. İnsan yaradılışı itibariyle kusurları olsa da yeryüzündeki yaşamıyla bu kusurlarını örtebilecek ve kendisini, kendi suretinde yaratan, Rabbine kavuşma ve tanıma gayreti içinde olabilecek potansiyeli taşıyan tek varlık olması hasebiyle, insan değerli bir varlıktır.²

Gazali insanı anlatırken hem *Kimya-yı Saadet*’te hem de *İhya*’da onu dört farklı terimle açıklama yoluna gider; bu terimler, kalp, ruh, nefis ve akıldır.³ Bunlar yerine göre aynı manada yerine göre farklı anlamlarda kullanılan terimlerdir.⁴ Gazali, bu kavramları açıklarken bunların hem zahiri anlamları üzerinde durur hem de batini anlamlarına vurgu yapar.

Kalbi, Gazali, biyolojik et parçası olarak tanımladığı gibi aynı zamanda latife-i rabbaniyye-i ruhaniyye olarak görür.⁵ Onun için bu et parçası insanın ruhu ile bedeninin birbirleriyle irtibat kurabilecekleri yer olmasına rağmen Gazali, bunun ahlak için çok önemli olmadığını; hayvanlarda dahi bulunabilen içi kan dolu bir et parçası olduğunu

¹ Çağrııcı Mustafa, **Gazali’ye Göre İslam Ahlakı**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982, s. 71.

² Çağrııcı, s. 77. , Gazali, **İhya-u Ulumi’d-din** Arapça çevirisi, Suhreverdi, Ezher Matbaası, Mısır, 1302, s. 46. Türkçe çevirisi. **İhya 3**, Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 275.

³ Gazali, **İhya 3**, s. 3, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 8. , Gazali, **Kimya-yı Saadet**, çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, ss. 17–27.

⁴ Abul Quasem, Muhammad, **The Ethics of al- Ghazali: A Composite Ethics in Islam**, Caravan Books, New York: Delmar, 1978, s. 44. , Çağrııcı, s. 75.

⁵ Gazali, **İhya 3**, s. 3, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 9.

söyler.⁶ Gazali, insanı esas itibariyle kalbin ikinci anlamından ibaret görür. İnsanın hakikatini bu kalbi ruhani olarak düşünür. Bu ikinci manadaki kalp, Gazali'ye göre insanın kurtuluşu için bir vasıttır. Gazali'nin kalbin mahiyetinden kastı onun sıfat ve hallerinin bilinmesidir. Tam manasıyla onun hakikatini bilmek mümkün değildir.⁷ Onun sıfatlarını ve onun askerlerini (yardımcıları) bilmek kişiyi kendi saadetine ulaştırır. kendi saadetinden kasıt, Allah'ın bilinmesidir.⁸ Gazali kalbin askerleri derken kast ettiği üç kuvvettir. Bunlar; irade, kuvvet (kudret), ilim (idrak)dir. Kalbin bu üç kuvvetine aynı zamanda, nefsi anlatırken de temas etmiştir. Gazali çoğu zaman kalp kelimesini ruh ve nefis kavramlarının yerine kullanmıştır.

İkinci terim olarak ruhu, Gazali, *İhya*'da ve *Kimyayı saadet*'te ele alır. Ruh kelimesi de önceki terim gibi iki anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamda, kalp boşluğunda bulunan bir cisim olup, damarlar vasıtasıyla bütün bedene yayılır.⁹ Çağrıcı da Gazali'nin bu anlamda kast ettiği şeyin, Türkçemizdeki can olduğunu söyler. Bu yönüyle ruh insana hayat verendir. İkinci anlamı ise, o, insanın görünmeyen, müdrik ve âlim olan bir parçasıdır ve Kur'an'daki ifadesiyle emr-i rabbanidir¹⁰. Ruhun tam anlamıyla hakikatini bilmenin mümkün olmadığını söyler ve bunun araştırılmasının da yasak olduğunu ifade eder.¹¹

Gazali insanı anlatırken kullandığı üçüncü terim ise nefistir. Nefs, tıpkı diğer terimlerde olduğu gibi iki manada kullanılmıştır. İlk anlamı, ehli tasavvufun da kast etmiş olduğu insanda kötü vasıfları toplayan ve kendisiyle mücadele edilmesi gereken, gazap ve şehvet kuvvetini toplayan şey anlamında kullanılmıştır. İkinci anlamı ise, kalp ve ruhtan kast edilenden farklı değildir. İnsanın bizzat kendisidir. Gelişebilen, öğrenebilen ve yerine göre kendisini günahlardan sakınan yani ahlaki prensiplerin

---

⁶ Gazali, **İhya 3**, s. 3, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 9.

⁷ Gazali, **İhya 3**, s. 4, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 9.

⁸ Gazali, **Kimya-yı Saadet**, Çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 19.

⁹ Gazali, **İhya 3**, s. 4, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 10.

¹⁰ **İsra**: 85

¹¹ Gazali, **İhya 3**, s. 3, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 9. , **Kimya-yı Saadet**, s. 19.

muhatapı olan bu ikinci manadaki nefistir. Bu noktaya gazali, Kur'an-ı Kerim'deki nefsi emmare, nefsi levvame ve nefsi mütmainne tasnifinden ulaşır.¹²

Gazali'nin insanı anlatırken kullandığı son terim, akıldır. Akıl da diğer üç kavram gibi değişik anlamlarda kullanılmıştır. İlk anlamı, eşyanın hakikatini bilmekten olan akıldır ve ilim sıfatının tezahürüdür. İkincisi ise kalp ile aynı anlamda olup kişinin idrak gücünü anlatır. Gazali aklın kimi zaman vasfı olduğu kişiye işaret ettiğini söyler. Efendimizden bir hadisle de bu düşüncesini temellendirmeye çalışır. Efendimiz buyurdu ki:

“Ulu Allah varlık içinde ilk önce akılı yaratmış ve ona şu emri vermiştir. Ey akıl yüzünü bana dön... Akılda buna uymuştur. Ardından Allah, ey akıl arkana dön. Diye emretmiş akıl buna da uymuştur. Daha sonra Allah akla şunları hatırlatır.

Ululuğuma and olsun ki, ben senden üstün ve değerli bir varlık yaratmadım. Çünkü kullarıma ne verirsem, senin sayende veririm. Onlardan ne alırsam, yine senin sayende alırım. Nihayet kuluma senin sayende mükâfatlara gark eder, yine senin sayende çetin azaplara uğrattırım.”¹³

Bu hadisin de gösterdiği gibi akıl, insana vasıf olmasına rağmen, insanın yerine muhatap kabul edilmiştir. Gazali, bu kavramları birinci anlamları itibariyle farklı anlamda kullanmış olsa da ikinci anlamları görüldüğü üzere aynı şeyi yani insanı anlatmaktadır.

İnsanın bilme kapasitesine Gazali, hem *İhya*'da hem de *Kimya-yı Saadet*'te değinir. Meşhur haber *'kendini bilen Rabbini bilir'* ifadesiyle Gazali, insanın bilme potansiyeline ve bu bilme vasıtasıyla da Tanrı'yı tanıyabileceğine vurgu yapar.¹⁴ Akıl, Gazali'ye göre değerini kendisinden alır. Çünkü akıl, insanoğlunu hem dünya hem de ahiret hayatında mutluluğa kavuşturacak tek varlıktır. Akıl, kişinin dış dünyada olup bitenleri idrak etmesi yetisidir ki ancak akıllı kişi Allah'ın insana işaret etmiş olduğu cenneti ve Allah'ın rızasını kazanabilir. Din de hiç şüphesiz akıllı insanlar içindir.

¹² Gazali, *İhya* 3, s. 3, Türkçe çev. , *İhya* 3, s. 11. , *Yusuf*: 53, *Kıyama*: 2, *Fecr*: 27–28.

¹³ Gazali, *Mizanü'l Amel*, çev. Abdullah Aydın, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 269.

¹⁴ Gazali, *Kimya-yı Saadet*, s. 44.

Bunun için, akli olmayanın dini de yoktur hadisi, Gazali tarafından referans olarak verilmiştir.¹⁵

Akıl sayesinde insan yeni şeyler öğrenir. Bu öğrenmeleri neticesinde de Allah'a ulaşabilir. İnsan yeni bir şeyi tanır ve öğrenirken hiç şüphesiz eski bildikleri ile yeni öğreneceği şeyin arasında sebeplilik yönünden bir bağ kurmaya çalışır. Bu hususta da insan eserden yaratana ya da yaratılandan yaratana gider. Bu illiyet ve benzerlik üç farklı şekilde olabilir:

1. Zat bakımından benzerlik: Ruh zatı bakımından (bedene göre) nefis ile kaimdir; araz, cisim ve yer kaplayan cevher değildir. Bunlar Allah için de böyledir. Ruhun özü itibariyle Tanrının nefesinden ibaret olduğunu biliyoruz; çünkü Allah Kur'an-ı Kerim' de Hz. Âdem'in yaratılışından bahsederken ona kendi nefesinden üflediğini belirtmektedir¹⁶

2. Sıfat bakımından benzerlik: Ruh diri, bilici, işitici, görücü, kudret ve irade sahibi olarak yaratılmıştır. Allah Teâlâ da bu sıfatlara haizdir.

3. Filleri bakımından benzerlik: İnsanın kendi âlemi yani kendi bedeni üzerindeki tasarrufu Halik'ın büyük âlem üzerindeki tasarrufuna benzer."¹⁷ Bu benzerlik sayesinde kendisi üzerinden Allah'ı bulur ve bilir. Böylece Allah'ın onu yaratma gayesine de ulaşmış olur.¹⁸

Gazali insanı taşıdığı potansiyel itibariyle diğer varlıklardan daha yetkin bir varlık olarak düşünür. İnsanın irade ve meleke yönünden evrendeki diğer yaratılan camid varlıklardan, bitkilerden ve hayvanlardan daha yetkin bir şekilde yaratıldığına inanır. Gazali'ye göre insan;

---

¹⁵ Gazali, **Mizan**, s. 271.

¹⁶ **Sad:** 71–72

¹⁷ Çağrıcı Mustafa, **Gazali'ye Göre İslam Ahlakı**, s. 77–78.

¹⁸ **Zariyat:** 56

- a. Bir yönüyle bitkidir çünkü beslenir, ürer ve ardından nesil bırakır.
- b. Hayvandır çünkü duyu organları vardı, hisseder, hareket kabiliyetine sahiptir, gider gelir.
- c. Kaidesi üzerine duran bir heykeldir çünkü güzel bir şekle nazik bir boy ve posa sahiptir.”¹⁹

İnsan melek ve aşağılık hayvan arasında bir yere sahiptir bu da onun hem meleki hem de hayvani özellikler taşımasından ötürüdür. Meleki yönüne ne kadar önem verir ve bilgi ile kendini donatırsa en yüksek merteye olan mukarrabin meleklerinden dahi Allah’a yakın bir pozisyon elde edebilir ve Gazali bu pozisyonun sahibini ilahi melek olarak adlandırır.²⁰ Eğer insan akıl melekelerini ve idrak gücünü kullanmazsa nihai planda yalnızca şık bir heykelden ibaret bir varlık olmaktan öteye geçemediği gibi Kuran’ın ifadesiyle dört ayaklı hayvandan da aşağı bir hal alması muhtemeldir. Gazali, insanın sırf arzu ve istekleri peşinde bir hayat sürerek, Allah’ın ona vermiş olduğu akıl nimetini ve idrak gücünü kullanmaz ise hayvanlaşacağını ve kötü ahlakın vasıfları olan haramlara dikkat etmeden yaşayarak, arsızlık, saldırganlık, kibirlenme, kin gütmeye ve kurnazlık yaparak insanları aldatma gibi kötü hasletlerin tamamını kendinde barındırın kişinin, Allah’ın rahmetinden kovulan şeytan olacağını söyler.²¹

Kısaca insan, Tanrı tarafından yaratılmış, seviyesi değişebilen, diğer varlıklara nazaran daha üstün meziyetlerle yaratılmış ve bu meziyetleri de belli bir gaye için kullanma sorumluluğu olan bir varlıktır.

---

¹⁹ Gazali, **Mizan**, s. 87–88.

²⁰ Gazali, **Mizan**, s. 87–88.

²¹ Gazali, **Mizan**, s. 88.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'NİN AHLAK ANLAYIŞI VE YETKİNLİK KAVRAMI

1.1. AHLAK

İnsanı diğer varlıklardan ayıran tüm yetileri arasında hiç şüphesiz onun ahlaki bir kaygı taşıması, en önemli yeri teşkil etmektedir. Bu ahlaki kaygıyı taşıdığı ölçüde insani vasıflara haiz, yetkin bir insandan bahsetmemiz söz konusu olacaktır. Ahlak, kelime anlamı olarak “seciye, tabiat, huy” anlamlarına gelen ‘hulk’ kelimesinin çoğulu²² olup, ahlakçılar, bu kelimeyi genel manada iki anlamda kullanmışlardır. Birincisi *hulk*, insanın ruhi yanını, iç davranışlarını ifade ederken, diğeri ise *halk*’tır ki bedeni olanı tanımlamada kullanılmıştır. Ahlak kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de yer almamakla beraber, ahlakın kökü olan *huluk* kelimesi bir kaç yerde geçmektedir.²³ Bunun yanı sıra ahlakla sıkı ilişkisi olduğunu düşündüğümüz birr, takva, istikamet, sıdk, amel-i salih, hayır, maruf, ihsan, hasene, gibi kavramlar iyi ahlakı; ism, dalal, fuşş, münker, fısk, fucur, zulüm gibi terimler de kötü ahlakı ifade eden terimler olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴

İngilizce gibi batı dillerinde ahlak kelimesi yerine, moral ve *ethic* kelimeleri kullanılmış olup, *moral* kelimesi adet, karakter, hal ve hareket tarzı anlamında *moralis* kelimesinden türetilmiştir.²⁵ *Ethic* kelimesi ise daha geniş anlamda birey ve toplum hayatını düzenleyen tüm kurallar sistemi anlamına gelen, Yunanca, *ethos* veya *ethical* sözcüklerinden türemiş bir kavramdır.²⁶ Gazali de bu iki kelimenin bir arada kullanıldığını, *halk* kelimesinin dış görünüşü ifade ettiğini, *hulk* kelimesinin ise batini yönü anlattığına vurgu yapar.²⁷ Bir insanın *hulku* ve *halkı* güzeldir derken, kastedilen şey onun hem huyunun hem de yaratılışının güzel olduğu ifade edilir.²⁸

²² Çağrııcı, Mustafa, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, “Ahlak Maddesi” c. 2, İstanbul, 1989, ss. 1-14.

²³ Erdem, Hüsamedin, **Ahlak Felsefesi**, Hü-er Yayınları, Konya, 2003, s. 13-14.

²⁴ **Şuara: 137, Kalem: 4.**

²⁵ Çağrııcı, Mustafa, **a.g.md.** s. 1. [http// dictionary.reference.com/ search = moral.](http://dictionary.reference.com/search=moral)

²⁶ [http// dictionary.reference.com/ browse/moral.](http://dictionary.reference.com/browse/moral)

²⁷ Gazali, **İhya** (Türkçe çevirisi) **3**, s. 124.

²⁸ Gazali, **İhya** (Türkçe çevirisi) **3**, s. 124.

Ahlakın terim anlamına gelince, İslam filozofları tarafından çeşitli tanımları yapılmıştır. Farabi, ahlakı insanda fazilet adı verilen hayırların, güzel fiiller yapma imkânını kazandıran ruhi melekelerin ve istidatların gelişmesini sağlayan bir disiplin olarak görmüştür.²⁹ İnsan hem faziletlerin hem de reziletlerin bir arada bulunduğu bir varlık olarak kendisinde bu faziletleri geliştirecek ve reziletlerden onu uzak tutacak istidada sahiptir. Dolayısıyla ahlakı olmayandan insandan bahsetmek oldukça zordur.³⁰ Muallim-i Sâni, ahlakı aynı zamanda mutluluğa yegâne yol olarak düşünür ve ahlakın içini de güzel fiillerle doldurmayı mutluluk için ön şart kabul eder.³¹ İbn-i Sina ise ahlakı, ameli hikmetin bir disiplini olarak düşünür ve onu, insanın düşünüp taşınmasına ihtiyaç duymaksızın davranışta bulunmasını sağlayan bir yeti olarak tanımlar.³² Ünlü İslam Ahlak filozofu İbn-i Miskeveyh'e göre ahlak, tıpkı İbn-i Sina da olduğu gibi insanın kendi fiillerini düşünmeden ortaya koymasını sağlayan en üstün bir sanattır.³³ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere ahlak esasında, başlangıçta düşünülerek yapılan davranışların daha sonraları, alışkanlığa dönerek insan fitratının bir parçası haline gelen davranışlar bütünüdür. Ahlak görüşü hususunda Gazali'yi en çok etkileyen İslam filozofu, hiç şüphesiz İbn-i Miskeveyh'tir. Gazali'nin ahlak ile alakalı yazmış olduğu eserler İbn-i Miskeveyh'in Tehzib'ül Ahlak adlı kitabının bir devamı niteliğindedir.³⁴

Asıl konumuz olan Gazali'nin ahlak tanımına geçmeden önce, Gazali sonrası İslam düşünürlerinin ahlak tanımları üzerinde durmayı, konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli görüyoruz. Kınalızade Ali Efendiye göre ahlak, manevi bir hekimlik olup, insanın ruhi olgunluğa erişmesi için sahip olması gereken bir ilimdir.³⁵ Ali Efendi ahlakı, daha çok ferdi ahlak olarak görür ve ahlakın, kişinin şahsına ve onu yaratanına

---

²⁹ Çağrı, Mustafa, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 81.

³⁰ Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, s. 81.

³¹ Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, s. 82.

³² Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, s. 97.

³³ İbn-i Miskeveyh, **Tezhibül Ahlak**, çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1983, ss. 36–40.

³⁴ Coşkun, Ahmed, "Gazali'nin Ahlak ve İktisad Görüşü", Ebu Hamid Muhammed El- Gazali, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri, 1988, ss. 201–218, 203.

³⁵ Pazarlı, Osman, **İslam'da Ahlak**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980, s. 12.

karşı olan vazifeleri olduğunu söyler.³⁶ İzmirli İsmail Hakkı'ya göre ahlak, hayra ilişkin bir ilimdir; vazife ilmidir.³⁷ Bundan da anlaşılacağı gibi ahlak, iyi olanla alakalı, insanın sorumluluk sahasını ve vazifelerini belirleyen bir ilimdir.

Ahlak, insanı bütün varlıkların en mükemmeli haline getirmeyi hedefler. Ahlak, insanın öz yapısının ve kendisinin ilmidir. Gazali'nin ahlak tanımı ise şöyledir; insanın nefsinde yerleşen bir melekedir ki, fiil ve davranışlar fikri bir zorlamaya ihtiyaç olmadan bu meleke sayesinde kolayca ortaya çıkar.³⁸ Gazali, ahlakı tam anlamıyla temsil hususunda Hz. Peygamberi görür. Ahlak hususunda kâmil insan, Hz. Peygamber'dir. Diğer insanlar gayretleri ölçüsünde onun bu mertebesine olan mesafeleri değişebilir.³⁹ Bunu da Kur'an-ı Kerim'den Kalem Suresinin 4. ayeti olan “Şüphesiz sen en yüce ahlak üzeresin” ile destekler.⁴⁰ Gerek bu ayetten gerekse Hz Ayşe'den rivayet edilen Resulullah'ın ahlakı Kur'an ahlakıydı hadisiyle Gazali ahlakı, kitap ve sünnet kaynaklı açıklamaya çalışır. Esasen İslam'ın ahlak anlayışının kitap ve sünnet kaynaklı olduğunu Gazali, İhya'nın pek çok yerinde referans gösterdiği ayet ve hadislerle desteklemeye çalışır.⁴¹ Yine Hz Ayşe, Hz Peygamber'e din nedir? diye sorulduğunda, onun, güzel ahlak olduğunu söylemiştir.⁴² Bu bağlamda Gazali, Ehl-i Sünnet görüşüne sahip birçok tasavvuf ehlinin görüşlerinden alıntılar yapmıştır. Gazali'nin Kur'an ve sünnet ışığında yapmış olduğu bu ahlak tanımı hiç şüphesiz onun felsefik-tasavvufi çıkarımlarını ayet ve hadislerle temellendirme gayretidir.⁴³ Ona göre ahlakın amacı, “dinin öğretilerini sadece şeklen uygulamak demek değildir. En yüksek ideal olan *marifetullah*a ulaşmaktır.”⁴⁴ “Kişi, kendini tanıdığı ölçüde, kendisini yaratanı da tanır”, hadisi ışığında, kişinin kendi potansiyelinin farkında olması gerektiğini söyler.⁴⁵ Bununla beraber, ahlakın amacı ona göre, ruhi hastalıkları tedavi etmektir. Nasıl ki, beden çeşitli hastalıklara maruz

³⁶ Pazarlı, s. 12.

³⁷ Pazarlı, s. 12.

³⁸ Coşkun, Ahmed, “Gazali'nin Ahlak ve İktisad Görüşü”, s. 203.

³⁹ Gazali, **İhya** 3, s. 46. Türkçe çevirisi, **İhya** 3, 128.

⁴⁰ Gazali, **İhya** (Türkçe çevirisi) 3, s. 114.

⁴¹ Ebu Hureyre'den naklen “Ben ancak ahlaki faziletleri tamamlamak için gönderildim” gibi hadisler. Gazali, **İhya** (Türkçe çevirisi) 3, ss. 113–123.

⁴² Gazali, **İhya** (Türkçe çevirisi) 3, s. 114.

⁴³ Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, s. 137.

⁴⁴ Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, s. 138.

⁴⁵ Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, s. 138.

kaldığında tedavi etmek gerekiyorsa, öyleise insan ruhunun hastalığı, reziletlerin daha ağır basmasıdır ki bunun tedavisi ise sadece ahlak ilmi ile mümkündür.⁴⁶

Gazali, insan ahlakının güzel olması için, insanın taşımış olduğu his ve kuvvetlerin belli bir oran üzerine olması gerektiğini anlatır. İlim, gazap, şehvet ve itidal kuvvetlerinin dengeli bir şekilde insan nefsinde hâkim olmasıyla o insanın ahlaklı bir insan olduğundan söz edilebilir.⁴⁷

Sonuç olarak, Gazali'ye göre ahlak, kişiye kendisini zirve nokta olan yetkin ya da kâmil insan formuna kavuşturması için gerekli olan bilgiyi sunan, kaynağını kitap ve sünnetten alan bir yöntembilim ilmi olarak bakmak mümkündür. Ahlakın aslında kişiye teorik ve pratik yetkinliği temin eden bir ilim olduğu düşüncesi, Gazali için de geçerlidir.

1.2. YETKİNLİK (KEMAL)

Yetkinlik kelimesi, yetmek fiil kökeninden türemiş Türkçe bir kelime olup, sıfat olan yetkin kelimesinden türemiştir. Yetkin; gerekli olgunluğa erişmiş demektir; yetkinlik ise yetkin olma durumu, olgunluk, kemal, mükemmeliyet anlamlarına gelmektedir.⁴⁸ Yani her bakımdan en üstte olma halini ifade eder.⁴⁹ Yetkinlik kelimesi esasında bir işi yapabilecek vasıfları, kişinin kendisinde toplamasını ifade eder. Arapçadan dilimize de geçmiş olan kemal kavramı, İslam âlimleri tarafından kullanılan yetkinlikle aynı anlama gelen bir ifadedir. Bu yüzden biz konuyu ele alırken Gazali'nin eserlerinde kemalat, kâmil, mükemmel gibi terimleri göz önünde bulundurduk.

Yetkinliğin terim anlamına gelince, filozoflar tarafından tanımlı çeşitli şekillerde yapılmış olan bir kavramdır. Çünkü her filozof bu kavramı tanımlarken kendi kültür ve inanç bölgesinde olan fikirleriyle tanımlama yoluna gitmiştir. Filozofların bir kısmı için yetkinlik, insanı insan yapan bütün erdemlerin kendisinde türemiş olduğu en yüce değeri

⁴⁶ Gazali, **İhya** 3, s. 3, Türkçe çev. , **İhya** 3, s. 11.

⁴⁷ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 126.

⁴⁸ <http://www.tdk.org.tr/TR/SozBul>: Yetkin.

⁵⁰ Cevizci, Ahmet, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**: “Yetkinlik md. ”, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 371.

ifade eder.⁵⁰ Farabi gibi birçok İslam filozofu için ise yetkinlik, insanı nihai mutluluğa ulaştıran en önemli vasıtaadır.⁵¹ İbn-i Miskeveyh ise yetkin olanın sadece Tanrı olduğunu ve insanın gayesinin bu mükemmelle olan ilişkisi sayesinde, O'nun nimetlerini o kişi üzerinde daim kılmasıdır.⁵²

Gazali ise yetkinlik kelimesini açıklarken, yetkin olan şeyden bahsederek konuya giriş yapmıştır. Gazali'ye göre en yüce yetkin olan Allah'tır. Kişi bu dünyada tam anlamıyla yetkinleşemez, yetkinleşme yolunda çaba sarf eder. Kişinin yetkinleşmesi nefsinin eğitilmesiyle olur. Nefsinin eğitilmesi sonucunda ise en yüce mutluluğa erişir.⁵³ Gazali bu mutluluğa lekesiz mutluluk demektir.⁵⁴ Gazali *Mizanü'l Amel* kitabında yetkinliği, mutluluk ile eş bir kavram olarak görür ve şöyle bir tanım yapar:

“Kişi zevk ve safadan mal ve servetten, açıkçası bütün dünyalık ilgi ilişkilerden sıyrılır, bütün gücüyle Allah yolunu düşünmeye dalar, ilham yoluyla birçok gerçekleri kavramaya başlarsa, işte o vakit nefsinin bütün pas ve kirlere artmış olur ve dolayısıyla gerçek olgunluğa kavuşur. Böyle bir olgunluğa kavuşmanın adına saadet diyoruz. Amel ve ibadet ise ona kavuşmak için sadece yardımcılarıdır.”⁵⁵

Bu tanımdan anlaşılacağı üzere kemal, kişinin kendisini her türlü kusur ve kötülükten uzak tutarak tam olmasıdır. Bu kâmil manada yetkinlik, hiç şüphesiz bu dünyada gerçekleşmeyecektir çünkü saadet-i uzma diğer dünyada gerçekleşeceği için gerçek anlamıyla olgunluk da ahirette gerçekleşecektir. Bunun da yolu hiç şüphesiz, diğer dünyanın tarlası hükmünde olan bu dünyada, bütün faziletlerle sahip olup olgunlaşmaktan geçtiği gerçeğidir ki bu düşünceyi de Gazali'nin düşüncelerinden öğrenmekteyiz.⁵⁶ Bu dünyada var olan boyutuyla insan, kendisini Allah'a yaklaştıracak marifetullah yolunda atacağı her adım, Gazali'ye göre kişiyi gerçek yetkine ulaştıracak hamlelerdendir. Gazali, dünya saadeti için elde edilen mal ve paranın, çalışıp

⁵⁰ Cevizci, Ahmet, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**: “Yetkinlik md. ”, s. 371.

⁵¹ Türkeri, Mehmet, **Muhammed Hamdi Yazır Elmalı'nın Ahlak Felsefesi**, İzmir İlahiyat Vakfı, 2006, s. 69.

⁵² İbn-i Miskeveyh, **Tezhibül Ahlak**, s. 36- 45.

⁵³ Gazali, **Mizan**, s. 143.

⁵⁴ Gazali, **Mizan**, s. 13.

⁵⁵ Gazali, **Mizan**, s. 41.

⁵⁶ Gazali, **Mizan**, s. 143.

didinmenin, gerçek mutluluğu elde etmede çok önemli olmadığını belirtir. Ve bu dünyalıkla uğraşan insanların kısır bir döngü içinde olduğunu; bunun yerine asıl gaye olan ahiret hayatı için çalışmasının, kişinin asli görevi olduğunu belirtir.⁵⁷

Gazali, insanları, hakiki mutluluğun ve yetkinliğin yeri olan ahirete iman hususunda dört gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilki öldükten sonra dirilmeye, hesaba çekilmeye inanan, cennet ve cehennem varlığını tasdik eden gruptur ki bu grup ahiret nimetleri hususunda bu nimetlerin hem bedeni hem de ruhani olacağı görüşündedir. Bu grubun mensupları bütün müslümanlardır.

İkinci grubun ise içinde İslam filozoflarının olduğu gruptur. Bunlar ahiret hayatında sadece bir nimet olarak; tanımını imkânsız, insan aklının onun durumu hakkında bir bilgiye sahip olamayacağı, ruhani bir nimet verileceğini söylerler.

Üçüncü grup ise İslam mutasavvıfları ve bazı İslam filozoflarıdır. Bunlar ahiret hayatında ister gerçek ister hayali bütün bedeni nimetleri ret yoluna gitmişlerdir. İnsanoğlu için ruhi değerler bedeni değerlerden daha baskın olmasından dolayı, ahiret hayatında ruhani nimetler ve ruhani zevk vardır. Onlar için asıl olan ne cennet sevdası ne de cehennem korkusudur; böyle bir duyguyla hareket etmenin rezillik olduğuna inanırlar. Gaye Allah'ın rızasını kazanmak ve öbür dünyada Allahı görebilmek olmalıdır.

Dördüncü grup ise ahirete inanmayan insanlar topluluğudur. Onlara göre ölüm bir yok oluş ve bu dünyada herhangi bir ulvi gaye için çalışmak anlamsız bir uğraştan ibarettir.⁵⁸

Bu inanç çeşitlerinden anlaşılıyor ki, insan, ahiretteki bu nimetler için olgunlaşma yoluna girmeli ve bu yolda da kılavuzu ilim ve amel olmalıdır.

Gazali'ye göre ahiret nimetleri için aynı zamanda olgunlaşmanın olmazsa olmaz şartları olan bilgi ve iyi amel gereklidir.⁵⁹ Gazali Mizanü'l Amel'de muhataplarını

---

⁵⁷ Gazali, **Mizan**, s. 10.

⁵⁸ Gazali, **Mizan**, ss. 12–18.

saadet yolcusu olarak kabul eder ve bu mutluluğunda insanın yetkinleşmesiyle sıkı bir ilişkinin söz konusu olduğuna vurgu yapar. Saadet yolcularının ancak ilmi ve amelle yetkinlikleşebileceğini anlatır. Bu saadet yolculuğunda veya başka bir deyişle olgunlaşma yolunda ilk geçilmesi gereken durak olarak, ilimden bahseder ve daha sonra da bunun amelle desteklenmesi gerektiğini ifade eder.⁶⁰ Mizanü'l Amel'de Gazali, ilim ve amel sayesinde mutluluğa kavuşmak, olgunluğun vasıtası olan ilim elde etmenin yolu ve olgunlaşmada diğer önemli sacayak olan iyi amel ve iyi ameli elde etmenin yolları üzerinde durur.⁶¹

1.2.1. Teorik Yetkinlik

Bu başlık altında İmam-ı Gazali'nin ilim ve ilmi elde etmenin yolları üzerine söylemiş olduğu şeyleri tespit etmeye çalışacağız. Çünkü teorik yetkinlik insanın olgunlaşması için kendisine lazım gelen her ne ise onun ilmine sahip olmasıdır. Bu ilme sahip olması için ise insanı bütün evrendeki canlılardan farklı kılan ve onun üstün olmasına sebep olan, onun bilme yapma gücünün kaynağı olan, aklın varlığı üzerinde de duracağız. Bu konuyu, yetkinleşmeye yardımcı olan unsurlar konusu altında işleyeceğiz

1.2.2. Pratik Yetkinlik

Bu başlık altında Hüccet'ül İslam İmam-ı Gazali'nin yetkinlik hususunda ilim kadar önemli kabul ettiği salih amel ve salih amelin kazanılması hususundaki görüşlerini tespit etmeye çalışacağız. Çünkü pratik yetkinlik kişinin doğrudan davranışlarıyla alakalı olup doğru bilginin neticesidir.

Gazali'ye göre kişinin yetkinleşebilmesi için nefsinin bütün kötülüklerden arıtması ve onu olgunlaştırması gerekmektedir. Bu olgunlaşmayı kazanmak için ise riyazet ve mücadele yolunu kullanmak gerekmektedir.⁶² Gazali, Mizanü'l Amel'de, olgunlaşmanın gerekliliğini şöyle açıklamaktadır:

---

⁵⁹ Gazali, **Mizan**, s. 13.

⁶⁰ Gazali, **Mizan**, s. 17.

⁶¹ Gazali, **Mizan**, s. 8.

⁶² Gazali, **Mizan**, s. 74.

*“Ey saadet yolcusu, ebedi saadete nefsi bütün kötülüklerden arıtmak onu **olgunlaştırmak** suretiyle eristiği açıkça gözler önüne serilmiştir. **Nefsi olgunlaştırmakla** ancak insanın bütün faziletlere sahip olmasıyla mümkün olduğu bilinen bir gerçektir. Bu faziletlere sahip olmak için keskin bir zekâ ve iyi bir ahlaka sahip olmak gerekmektedir.”*⁶³

Keskin zekâ, kişinin iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış anlamasına neden olur. Kişinin evrendeki bütün canlıların bilgisinin öğrenilmesine ve mahiyetlerinin bilinmesine yardımcı olur. Keskin zekâyâ sahip olan kişi, evrendeki canlı cansız bütün varlıkların mahiyetleri dışında evreni kapsayan ve kuşatan, bu evrenin yaratıcısı, insanında evrendeki varlığının ana neden olan yaratıcıyı bulur. Yaratıcıya ulaşmak için evrende yapması gereken ne varsa yapmaya çaba sarf eder ve bu yolda amel etmeye gider.⁶⁴

İyi ahlaka gelince, kişi rabbinin men ettiği ve onu rabbinden uzaklaştıracak bütün kötü huy ve alışkanlıklarını kökünden söküp atar ve iyi amel sahibi yapar. İyi ahlak, kişiyi güzel huy ve alışkanlıklara sahip yapar ve kişinin her yerde ve her zaman iyi amel işlemesine neden olur.⁶⁵ Paratik yetkinlik için gerekli olan unsurları da yetkinlik için gerekli maddeler arasında açıklamaya çalışacağız.

1.3. YETKİNLİK VE FAZİLET İLİŞKİSİ

Gazali için yetkinlik, kişinin gerekli faziletleri elde etmesi ve reziletlerden de uzak durmasıyla gerçekleşebilecek bir erdemlilik halidir.⁶⁶ Kişinin yetkinleşmesi için faziletler olmazsa olmaz bir şarttır. Öyleyse Gazali'nin faziletten ne kast ettiğini açıklar isek konuyu daha iyi anlamış olacağız.

Fazilet , “fadl” kelime kökünden olup, ziyade anlamına gelir. İki şey bir özellikte ortak olmakla beraber, bu iki şeyden biri, fazla olarak bir vasıf daha taşırsa, onun diğerine göre üstün olduğu söylenir. Bu üstünlük bedeni bir üstünlük olabileceği gibi

---

⁶³ Gazali, **Mizan**, s. 143.

⁶⁴ Gazali, **Mizan**, s. 143.

⁶⁵ Gazali, **Mizan**, s. 143.

⁶⁶ Gazali, **Mizan**, ss. 148–151.

Gazali'nin düşündüğü şekilde manevi bir üstünlük te olabilir. ⁶⁷ Gazali, kişinin insani faziletleri az ya da çok bilmesi gerektiğini söyler. Çünkü bu faziletler insanı diğer varlıklara karşı üstün kılan vasıflarıdır. İnsanı olgunlaştıran faziletler, Gazali'ye göre, üç farklı şekilde elde edilebilir. Bu yollar;

1. Allah Vergisi(İnyetullah)
2. Öğrenme⁶⁸
3. Alışkanlık Kazanma.⁶⁹

Allah'ın inayeti olarak fazilet ancak peygamberler ve Allah dostlarınca elde edilebilecek; herhangi bir eğitime ihtiyaç duyulmadan bütün ilahi gerçeklerin kavranmasıdır. Bu hususta en yetkin insan Gazali'ye göre, Hz Peygamberdir. Hatta Gazali, sonradan elde edilen fazileti, sonradan göze çekilen sürme analogisi ile anlatır.

Öğrenme yoluyla fazileti elde etmek ise ilim meclislerine devam ederek, çokça okuyarak ve faziletli insanların davranışlarının örnek alınması ile mümkündür. Böyle bir yolla fazileti elde etmek iradi bir yol olacaktır ki insanların çoğunluğun takip etmesi gereken yol budur. Bu yolla faziletler kendini yavaş yavaş belli eder, tıpkı küçük bir çocuğun büyümesi gibi.

Alışkanlık ile fazileti elde etmek, öğrenme ile elde etmekten çok farklı değildir. Alışkanlık ruhta kalan bir etki sonucunda, ruhun tekrar ona meyiletmesi sonucunda elde edilen bir öğrenme şeklidir.⁷⁰

Gazali, elde edilen bu faziletlerin kişiyi olgunlaştıracığını ve saadet-i uzmaya kavuşturacağını düşünür. Gazali'ye göre dört temel fazilet vardır.⁷¹ Bunlar hikmet, şecaat, iffet ve adalettir.⁷² İlk üç fazilet, ruhun üç kuvvetiyle alakalı olup dördüncü

---

⁶⁷ Çağrıci, **Gazali'ye Göre İslam Ahlakı**, s. 176.

⁶⁸ Gazali, **Mizan**, s. 146–7.

⁶⁹ Sherif, Mohammed Ahmed, **Ghazali's Theory of Virtue**, State University of New York Press, Albany, 1975, s. 31.

⁷⁰ Abul Quasem, Muhammad, **The Ethics of al- Ghazali: A Composite Ethics in Islam**, s. 48.

⁷¹ Gazali, **Mizan**, s. 152.

⁷² Gazali, **Mizan**, s. 152.

fazilet olan adalet ise bu üç fazilet arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir ilkedir.⁷³ Gazali'nin bu ayrımı Yunan felsefe geleneğindeki ayrımı, hem de İbn-i Sina ve İbn-i Miskeveyh'deki fazilet teorisini akla getirmektedir.⁷⁴

Gazali'ye göre olgunluk bu dört temel faziletin dengeli bir şekilde insanda bulunması demektir. Gazali'ye göre bu faziletler aynı zamanda iyi ahlakın esası ve kaynağıdır.⁷⁵ Ayrıca bu dört faziletin dinin temeli olduğunu savunmuştur.⁷⁶ Din esasında, insana sıratı müstakim üzere olmayı ya da yaratıldığı gibi orta yolda olmayı salıklar. Gazali'nin ahlak düşüncesinin, İslam ahlakı olduğu düşünülürse, Gazali için erdemli ya da kâmil insan bu dört fazilete sahip ve orta yolda olan, aşırılıklardan uzak bir hayat yaşayan kişi olabilir.

Gazali'ye göre, insan, bünyesinde üç ayrı kuvveti barındırır. Bu üç kuvvet; ilim, gazap (öfke) ve şehvettir. İnsan bu üç kuvvetin tesiriyle olgunlaşarak yükselir veya derece kaybederek alçalır.⁷⁷ Düşünme veya ilim gücünün fazileti hikmet, öfke gücünün fazileti şecaat, şehvetin ise iffettir.⁷⁸ Eğer kişi itidal üzere olur ve bu şekilde ölür ise o, nihai mutluluğa erecek ve her türlü acıdan uzak olacaktır. Gazali bu düşüncesini, örümcek benzetmesiyle anlatır. Bu benzetmeye göre örümcek, kızgın bir halkanın içerisinde yer alır. Örümcek için en sağlam yer hiç şüphesiz bu halkanın merkezidir. İşte insan da şehvet ve öfke kuvvetiyle çevrelenmiş böyle bir halkanın içerisinde yer alır. Selamete ulaşabilmesi için orta yolu yani sırat-ı müstakimi takip etmelidir.⁷⁹ Bu faziletlerin, Gazali tarafından nasıl ele alındığını ve alt başlıkların neler olduğunu görmek konumuz açısından ehemmiyetlidir. Bu dört ana fazileti, kişinin yetkin olması yolunda basamak olarak gördüğümüz, nefsin kuvvetleri ve faziletler bölümünde incelemeyi uygun gördük.

---

⁷³ Gazali, *Mizan*, s. 161. , Sherif, *Ghazali's Theory of Virtue*, s. 34.

⁷⁴ Sherif, *Ghazali's Theory of Virtue*, ss. 31–40.

⁷⁵ Gazali, *İhya* (Türkçe çev.) 3, s. 127.

⁷⁶ Coşkun, Ahmed, "Gazali'nin Ahlak ve İktisad Görüşü", s. 204.

⁷⁷ Gazali, *Mizan*, s. 117.

⁷⁸ Gazali, *Mizan*, s. 115.

⁷⁹ Sherif, *Ghazali's Theory of Virtue*, s. 34.

Gazali, yetkinlik kavramını ele alırken, kişinin önce anlaması ve daha sonra uygulaması gerektiğini düşündüğü için, öncelikle yetkinliğin teorik yönü üzerinde daha sonra ise pratik yönü üzerinde durmamız, konuyu daha iyi analiz etmemiz bakımından daha yararlı olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

YETKİNLEŞME YOLU

2.1. AKIL

Gazali için yetkinlik, kişinin gerekli faziletleri elde etmesi ve reziletlerden de uzak durmasıyla gerçekleşebilecek bir erdemlilik hali olarak açıklanmıştı. Kişinin faziletleri elde etmesi ve reziletlerden kurtulabilmesi için akıl sahibi olması şarttır. Bu nedenle Gazali için akıl, insanın Allah katında daha değerli olmasına neden olan tek ayırt edici özelliktir. İnsanoğlu aklı sayesinde yeryüzünün tek idarecisi olmuştur. Din ve dünyasını akılla tanımlar ve Allah'a onunla yakınlık kurar.⁸⁰ Akıl evrende yaratılan ilk şeydir.⁸¹ Gazali, aklın yüzünün Allah'a çevrilmiş olduğunu ayetlerle dile getirir.

Gazali, aklı, dünya ve ahiret mutluluğuna vesile olması bakımından çok şerefli kabul eder.⁸² Hayvan ve diğer canlıların insanın bu şerefli özelliği bakımından insandan çekinir ve ona itaat eder.⁸³ Akıl insanın en üstün sıfatıdır.⁸⁴ İnsana verilen akıl sayesinde, hakikat bilgisi ve âlemin sırları ona verilmiştir. Akıl, ilmin kaynağı, doğum yeri ve aslı olması hasebiyle en yüce şerefe sahiptir.⁸⁵ Bu nedenle akıl ile bilgi arasındaki ilişkiyi şu benzetmeyle anlatır; akla nisbetle ilim, ağaca nisbetle meyve, güneşe nisbetle nur ve göze nisbetle görmek gibidir.⁸⁶ Gazali aklı anlatırken, ayet ve hadislerden çok çok yararlanmaktadır. Aklın üstünlüğü konusunda birçok ayet ve hadisi, düşüncelerini kanıtlamak için kullanmıştır. Akıl, dinin olmazsa olmaz şartı olduğu için düşüncesini bu naslarla temellendirmiştir. Aklı olmayanın dininin olamayacağını Hz. Peygamber de zikretmektedir. Bizde burada zikredilen ayet ve hadislerden birkaçını almayı uygun gördük. “Allah gökleri ve yeryüzünü aklın ışıklarıyla aydınlığa kavuşturdu”. (Nur 76.) Gazali burada geçen aydınlık ve karanlık kavramlarından, ilim ve bilgisizliğin

---

⁸⁰ Gazali, **Mizan**, s. 270.

⁸¹ Gazali, **Mizan**, s. 269.

⁸² Gazali, **Mizan**, s. 270.

⁸³ Gazali, **İhya 1**, s. 78. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 209.

⁸⁴ Gazali, **Mizan**, s. 272.

⁸⁵ Gazali, **İhya 1**, s. 78. Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 209.

⁸⁶ Gazali, **İhya 1**, s. 78. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 209.

anlatılmak istendiğini ve aklın nura benzetildiğini dile getirmektedir.⁸⁷ Aklın nur olarak adlandırılmasının Allah tarafından yapıldığını söyler ve şu ayeti delil gösterir. “Allah, yer ile gökür nurudur, nurunun temsili sanki içinde lamba bulunan kandil gibidir”. (Nur 35) Gazali insanın yetkinleşebilmesi için aklının da yetkinleşmesi gerektiğini dile getirir ve kişinin aklının olgunlaşmaması imanının da olgunlaşmaması anlamına geldiğini dile getirir.⁸⁸ Bu düşüncelerini şu hadisi şeriflerle destekler;

“İnsanın akıl gibi yüksek iktisabı olamaz. Akıl, sahibini iyiliğe ulaştırır ve fenalıktan alıkoyar. Akıl kemale ermedikçe insanın dini müstakim ve imanı tamam olamaz”.

“İnsanın akli olgunlaşınca imanı da kemale erer. Rabbine itaat ve düşmanı olan şeytana isyan eder”.

Gazali aklın tarifini yaparken insanların ihtilafa düşüklerini akıl tabirinin birçok tanımını olduğunu ve tek bir tanımının olmadığını söyler ve genel anlamda dört tanım altında ele alır.⁸⁹

1. İlk olarak insanı hayvandan ayıran temel özelliştir. Bu farklılık ile insan nazari bilgileri elde etme yetisine sahip olmaktadır. O, insana eşyayı idrak etme yeteneğini sağlamak için, kalbe sunulmuş bir nurdur. Bu nedenle bilgisiz ve uyuyan insana da bu haliyle akıllı denir. Bu manada, onda bilgi bulunmamakla birlikte akıl garizası mevcuttur.⁹⁰ Akıl, duyu ve hayal yetilerinin dışında bir takım soyut kavramları idrak eden yetinin, ruhun ya da algının adıdır. Dolayısıyla bu manasıyla akıl, insani varlığın kendine has cevherini dile getirir.⁹¹ Görüldüğü gibi buradaki tanımıyla akıl, emzikteki çocuktan, hayvandan ve deliden ayıran anlamıyla kastedilmektedir.⁹²

---

⁸⁷ Gazali, **Mizan**, s. 270.

⁸⁸ Gazali, **İhya 1**, s. 78. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 212.

⁸⁹ Gazali, **İhya 1**, ss. 79–80. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 215.

⁹⁰ Gazali, **İhya 1**, s. 80. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 215.

⁹¹ Gazali, **Mișkat-ül Envar**, çev. Süleyman Ateş, Bedir Yayınları, İstanbul. 1966, s. 53.

⁹² Gazali, **Mișkat-ül Envar**, s. 16.

2. İkinci manada akıl, mümkün olanı mümkün, imkânsız olanı imkânsız olarak ayırt etme gibi zaruri bilgileri idrak etme yeteneğidir. Bu tür bilgiler çocukluk çağında ortaya çıkar.⁹³ Bu özellik mantıktaki çelişmezlik prensibidir.
3. Tecrübelerden elde edilen ilim akıldır. Tecrübelerden anlayan ve tecrübelerin kendini olgunlaştırdığı kişiye akıllı, tecrübelerden birşey anlamayan kişiye de ahmak ve cahil denir. Bu da akıl adı verilen ilimlerin başka bir çeşitidir ki buna tecrübe denir. Deneyimlerden elde edilen bilgilerin toplamı anlamına gelen akı, bilen varlığın sıfatı olarak değerlendirilmektedir.⁹⁴
4. Son olarak, aklın anlamının son noktasında, akı ilk ve temek tanımı olan ilkin, yani hayvandan insanı ayıran temel özellik boyutuna getirir. Kişinin eylemlerini sorgulama ve olayların sonuçlarına yönelik derin düşünme yetisi ile her türlü dünyevi hazlardan uzak durarak gerçekleşen, insanın manevi durumunu ortaya koyma yetisi olarak, akı tanımlar. İşte kişinin hayvandan farklı olmasının temel nedeni asıl budur.

Gazali, aklın birinci ve ikinci tanımlarını akli ruh olarak ifade eder. Bu ruh, insanın özel insanlık cevheridir. Bu ruh, hissin ve hayalin algı alanına girmeyen zaruri ve tümel bilgileri idrak eder. Gazali, *Mişkâtü'l-Envar'da*, üçüncü tanımı fikri ruh olarak ifade etmektedir. Burada aklın soyut özelliği üzerinde durmakta ve pratik akı ifade etmektedir. Bu ruh, sırf akli olan ilimleri alır, aralarında telifler, terkipler yapar, onlardan daha yüksek bilgilere ulaşır. Sonra elde ettiği iki sonucu tekrar aralarında birleştirerek başka bir sonuç elde eder. Bu sonsuza kadar artarak devam eder gider.⁹⁵

Gazali, son akıl tarifinde, adına bazen irade dediği, aklın faaliyetlerini önceden kestirme kabiliyeti olarak değil de, fiilleri idare etme ve nefsin isteklerini yönetme kabiliyeti olarak tarif eder. Gazaliye göre irade, insanın, davranışlarından doğacak

---

⁹³ Gazali, **İhya 1**, s. 80. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 215.

⁹⁴ Gazali, **İhya 1**, s. 80. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 216.

⁹⁵ Gazali, **Miškât-ül Envar**, s. 53.

neticeleri ve doğru olan yolu önceden sezmesi yanında, iyi olanı yapma ve bunun için gerekli sebeplere başvurma yönünde kendisinde uyanan bir şevk, bir istektir.⁹⁶

Gazali'ye göre nefsin iki özelliği vardır. Bunlar; bilme ve yapma gücüdür. Gazali, esasen, bu iki güce akıl adını da vermektedir. Yani aklın bu iki özelliği olduğunu dile getirir. Yapma gücü, bilme gücünün çizdiği plan dâhilinde insanın bütün tutum va davranışlarını besleyen ana kaynaktır. Bu güç, bilme gücünün dışında hiçbir gücün tesiri altında kalmaz, hepsini kendi kumandası altına alır. İnsanın çalışma gücü yenik düşerse, nefsin diğer güçleri şaha kalkar ve böylece de bütün şehvi arzu ve istekler canavarlaşır. İnsanın bu durumda yaptığı hareketlere Gazali, ahlak-ı redide diyor. Eğer yapma gücü, nefse hâkim olup ta nefsin şehvi arzu ve isteklerini ezici pençesi altında kahrediyorsa, işte insanın bu hareketlerine de ahlak-ı hamide diyor.⁹⁷

Gazali'ye göre, ahlak hayatı, aklın duyular üzerinde hâkimiyet kurduğu bir hayattır.⁹⁸ Bu durumda kişi duyuların değil, aklın emrettiği yönde hareket etmeli ve davranışlarını ruhundan beslenen bir düzene sokmalıdır.⁹⁹

Gazali, akli ve insanı yanıltan duyu organlarını anlatmak için *Mișkat'ül-envar* adlı eserinde akli gözle kıyaslayarak aklın duyulara göre daha üstün olduğunu dile getirir. Gazali'ye göre akıl, duyu organları ve vehmin etkisi altında kalabilir. Fakat akıl, bunların dışında nesnelere hakikatini idrak ve doğruyu bulma gücüne sahiptir. Gazali'nin, akli nur olarak isimlendirdiğini dile getirmiştik. Gazali'ye göre en yüksek nur, Allah'tır. Ancak mecaz yoluyla nur ismi başka şeylere verilebilir. Gazali, akıl ve Tanrı arasında benzerlik kurmuştur. Akıl, Allah'ın nurundan bir örnektir. Bu nedenle akıl, duyu verilerinden üstündür. Çünkü Tanrısal bir güce sahiptir. Göz ile akli kıyas ederken, akılda olmayıp, gözde varolan yedi eksikliği dile getirir.

---

⁹⁶ Gazali, *İhya 1*, s. 2, Türkçe çev. , *İhya 1*, s. 7.

⁹⁷ Gazali, *Mizan*, s. 80.

⁹⁸ Çağrıçı, *Gazali'ye Göre İslam Ahlakı*, s. 84.

⁹⁹ Gazali, *Mizan*, s. 81.

1. Göz kendini görmez. Akıl, hem başkalarını, hem de kendi idrak ettiği gibi kendi sıfatlarını da idrak eder. Akıl kendinin âlim(bilgili) ve güçlü olduğunu idrak eder. Kendini bilmek suretiyle ilmini bilir.¹⁰⁰
2. Göz yakın ve uzak olanı görmez. Fakat akıl yakınlık ve uzaklık kavramından etkilenmez.¹⁰¹
3. Göz perde arkasını göremez. Fakat aklın önünde böyle bir perde söz konusu olamaz. Fizik ötesi varlıkları ve hakikatleri kavrar. Çünkü onun işi soyut kavramlardır.¹⁰²
4. Göz eşyanın dış görüntüsünü algılayabilir. Hakikatini göremez. Akıl ise nesnelere hakikatlerini ve esrarını idrak eder. Nesnelere nedenlerini, sonuçlarını, hikmetlerini, gayelerini, onların neden meydana geldiğini, nasıl ve ne şekilde meydana geldiğini, varlıkların mertebelerini ve diğer varlıklarla olan ilişkisini idrak eder.¹⁰³
5. Gözün algı alanı çok sınırlı ve dardır. Yaratılanların çoğunu göz göremez. Göz, işitme, koklama ve tatma duyularını da göremez. Göz bunun dışında sevinç, hüznün, aşk, şehvet gibi soyut duyguları da idrak edemez. Gözün dışında kalan bu bilgiye akıl sahiptir. Akıl bütün varolanları idrak etme gücüne sahiptir. Akıl, bu varolanlar hakkında doğru ve yakın hükme varır.¹⁰⁴
6. Göz, sınırlı olanı idrak ederken, aklın sınırı yoktur. Göz sonsuz şeyleri göremez. Ancak cisimlerin sıfatlarını idrak eder. Cisimler sonludur. Akıl sonsuzu idrak eder. Mesela sayılar sonsuzdur. Göz sayıları göremez ama akıl, sayıları idrak eder.¹⁰⁵
7. Son olarak, göz, sadece müşahede edebildiğini görür. Göremediği şey hakkında bilgiye sahip olamayabilir. Bu nedenle göz yanılgıları olabilir. Akıl ise görünenin

---

¹⁰⁰ Gazali, **Mişkât-ül Envar**, s. 16.

¹⁰¹ Gazali, **Mişkât-ül Envar**, s. 16.

¹⁰² Gazali, **Mişkât-ül Envar**, s. 17.

¹⁰³ Gazali, **Mişkât-ül Envar**, s. 17.

¹⁰⁴ Gazali, **Mişkât-ül Envar**, s. 17.

¹⁰⁵ Gazali, **Mişkât-ül Envar**, s. 18.

ötesini anlar. Bu nedenle yanılısama gibi hatadan bahsedemeyiz. Akıl yanılması söz konusuysa bu ancak vehim ve hayal perdesinden kaynaklanmaktadır, yoksa akıl yanılmaz.¹⁰⁶ Akıl, yol gösterici ve kurtarıcı olarak gösterilmektedir.¹⁰⁷

Gazali'ye göre akıl, bütün dünya ve ahiret mutluluğun en önemli unsurudur. Akıl, insanın sorumluluklarını yerine getirme konusunda tek yardımcıdır. Kişi kendi mükemmeliyetini bu akli sayesinde yapmaktadır. Peki, aklın ulaşamayacağı noktalar yok mudur?

Gazali aklın, iman noktasında idrak edemeyeceği şeyler olduğunu söyler. Gazali, imani bilgisinin, aklın bilgisine kapalı olduğunu dile getirir. Bunun beşeri bilgilerle kavranamayan kavramlar olduğunu dile getirir. Bu bilgilerin Allah tarafından vahiy ve peygamber aracılığıyla bildirildiğini söyler.¹⁰⁸

Gazali, kişinin kendisine neyin faydalı neyin zararlı olduğunu bilebileceğini fakat tek başına yeterli olamayacağını, Allah'ın vahiy yoluyla, aklın eksik kalan yönlerini tamamladığını dile getirir. Bunun için peygamber bir araçtır. Akıl tam idrak etmek istiyorsa peygamberi ve vahyi onaylaması gerektiğini dile getirir.¹⁰⁹

Kişinin akli tam ise imanı da tam olur. Ve ibadetleri de tam olur. İbadet ve iman konusunda akıl vahyin bilgisini kabul etmek zorundadır. Gazali sadece akla dayalı metafiziğe inanmamakta ve sadece akla dayalı ahlakı da yetersiz ve eksik görmektedir. O'na göre ahlak, ancak ilahi yardımla mümkün olabilmektedir.¹¹⁰ Ahlakda olduğu gibi, aklın da tek başına yeterli olabileceğini düşünmez. Yani kişi yetkinliğe ulaşma yolunda aklını kullanırken sadece akıl yetersiz kalır. Allah'ın yardımı da gereklidir. O nedenle akılla ilgili kavramların bazısını açıklarken bu güç üzerinde durur. Özellikle basiret, feraset gibi aklın alt dallarını açıklarken Allah'ın yardımından bahseder.

---

¹⁰⁶ Gazali, **Miškāt-ül Envar**, s. 19–20.

¹⁰⁷ Aydınlı Yaşar, **Gazali: Muhafazakâr Ve Modern**, Arasta Yayınevi, Bursa, 2002, s. 79.

¹⁰⁸ Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 121.

¹⁰⁹ Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 124.

¹¹⁰ Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 124.

Aklın tek başına yeterli olamayacağı ve Allah'ın yardımı ile aklın tam olabileceği konusunda peygamberlerin, Allah'ın ilmini ve yardımını anlatması bakımından tek aracı olduğunu söyler. Yani akıl ancak peygamber aracılığıyla tam olabilirler. Gazali bu düşüncelerini şöyle dile getirir:

Peygamber, kendi başına aklın bilemeyeceği şeyi bildirmek için gelir. Fakat akıl, kendisine bildirildiğinde tek başına bunu anlar. Akıl, eylemlerin, sözlerin, huyların ve inançların yararlı ve zararlı olmalarını bilemez. Yine akıl, ilaçların özelliklerini tek başına kavrayamadığı gibi, neyin şekavet verici ve neyin mutluluk verici olduğunu da ayıramaz.¹¹¹

Gazali'ye göre akıl, tek başına kavrayamadığın şeyleri, peygamber vasıtasıyla kavrar ve kendini hem ahlaki hemde akli yönden tamamlama yoluna gider. İhya ve Munkız'ın birçok yerinde, aklın peygamber vasıtasıyla tam anlayabileceğine dair birçok açıklama vardır. Bu konuda daha birçok şey yazabiliriz fakat konuyu daha da dağıtmamak ve konumuzdan sapmamak için kısaca özetliyoruz.

2.2. İLİM

Gazali'nin ilim hakkındaki görüşlerini dile getirmeden önce onun, insan, evren ve Allah hakkındaki düşüncelerini analiz etmemiz onun, konuyu nasıl anladığını idrak etmemiz açısından iyi olacağını düşünüyoruz.

Gazali'nin düşünce yapısı incelendiğinde, onun gayesinin, Allah'ın kudret ve hâkimiyetini ortaya koyma ve onun dışında hiçbir güç ve otoriteyi kabul etmeme ve dünya hayatı içinde insanın ona nasıl yakın olabileceğini arama olduğunu görürüz. Gazali, Munkız ve İktisad fil itikad eserlerinde ve İhya'nın birçok bölümde ilmin ne amaçla öğrenilmesi gerektiğini, ilmin kaynağı, önemi ve ilmin sınıflandırılması hakkında detaylı bir bilgi verir. Gazali diğer konularda olduğu gibi ilim konusunda da Tanrı merkezli bir yöntem izler.¹¹² Gazali'nin kendi dilinden bu konu hakkındaki görüşlerini açıklayalım;

---

¹¹¹ Gazali, **El- İktisad fi'l itikad**, çev. Soyyiğit O. Zeki, Sönmez Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1971, s. 236.

¹¹² Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 38.

Biz evrene baktığımızda, ona âlem, cisim, gök ve yer olarak değil, Allah'ın yarattığı birşey olarak bakarız. Aynı şekilde, biz peygamber hakkında düşündüğümüzde onu, her hangi bir üstün nitelikli âlim ve erdemli bir insan olarak değil, Allah'ın elçisi olması itibarıyla düşünürüz. Onun sözlerini de sadece bir takım sözler değil, hitaplar ve anlatımlar olarak değil, kendisi aracılığıyla Allah tealadan gelen bir öğreti olarak düşünürüz. Öyleyse, sadece Allah'ı nazarı dikkate alan bir araştırma söz konusudur ve Allah dışında başka bir amaç yoktur.¹¹³

Gazali'ye göre evren, Allah'ın mutlak gücünün hâkim olduğu ve O'nun dışında hiçbir hâkimin ve gücün olmadığı, bir yer olarak tasvir edilir. İnsan ise, Allah'ın bu gücü ve azameti karşısında kendi aczini ve hiçliğini fark edip, bu fark edişle beraber, Allah'ı bulma ve şeksiz şüpesiz O'na itaati öğrenme yolunda adım atmış olması gereken, sorumlu ve en yüce varlık olarak tanımlanır. Gazali, insanın ve evrenin, Allah'ı bulma ve O'nu zikretme sorumluluğu içinde olduğunu dile getirir.

Bunun için Gazali, insanın kurtuluş ve mutluluğunun, samimiyetle Allah'a boyun eğmesi ve Rabbini yüceltme ve kesin olarak O'na inanmasıyla gerçekleşeceğini söyler. Boyun eğme ve yüceltme, kalbin işidir ve onun aleti de akıldır. Maksat, insanın, Allah Tealanın yüceliği ve celali karşısında, varlıktaki rütbesinin düşüklüğünü bilmek suretiyle, değerini görerek kalben ve aklen içtenlikle boyun eğmesidir.¹¹⁴

Gazali'nin ilim anlayışı onun bu düşünceleri doğrulsunuda şekillenmektedir. Gazali'ye göre ilmin kaynağı ve ilmin alanı Allah'tır. Onun ilim tasnifi, ilimlerin değeri ve işlevselliği işte bu düşünce doğrultusunda yapılmaktadır.

Gazali'ye göre ilmin özü itaat ve ibadetin ne olduğunu bilmekten ibarettir.¹¹⁵ Gazali ilimleri tasnif ederken de kişiyi marifatullahıya götüren, dünya ve ahiret hayatı içinde işine yarayan, takva ve nefsi kötü arzulardan alıkoyan, yani nefsinin temizlenmesinde kendine yardımcı olan ilimleri en çok faydası olandan en aza doğru sıralamıştır. Bu sıralama içinde en faydasız olanı gereksiz görmekte ve hatta bazen zararlı olabileceğini de söylemektedir.

¹¹³ Gazali, *El- İktisad fi'l itikad*, s. 88.

¹¹⁴ Gazali, *El- İktisad fi'l itikad*, s. 119.

¹¹⁵ Gazali, *Eyyühe'l Veled*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Merve Yaymevi, İstanbul, tarih yok, s. 29.

Kelam ilmi, hilaf, tıp, şiir, astronomi, aruz, nahiv ve sarf gibi ilimleri tahsil etmekle, Allah'ın hilafına, ömrü zayi etmenin dışında ne elde ettin? Şu halde fazla bilgi sahibi olmaya gerek yoktur. Allah'ın emirlerini yerine getirecek miktarda şeriat bilgisi, kurtuluşu sağlayacak kadar da ahiret bilgis tahsil etmek yeterli.¹¹⁶

Gazali, insanı, Allah'a ulaştırmayan ilimleri gereksiz görür. Hatta kullanılmayan ve öğrenilmiş ilimleri zararlı ve ilme vakit harcamış âlimleri de zarara uğramış olarak görür. Bu tür bilgidan sakınılması gerektiğini düşünür.

Nice kimseler vardır ki, ilimlere dalmış ve onlardan zarara uğramıştır. Şayet bu ilimlere dalmamış olsalardı, dindeki mevkileri şimdi olduğundan daha iyi olurdu. Bilginin bazı insanlara zararlı olduğu, inkâr edilemez. Şu halde, şeriatin zemmettiği ve yasakladığı ilimlere dalma; sahabeyi örnek almaktan ayrılma ve sünnete ittiba etmekle yetin. Çünkü kurtuluş tabi olmaktır. Tehlike ise nesnelere hakkında araştırma yapmak ve bağımsız olmaktır. Görüşünle, aklınla, delil ve burhanınla ve nesnelere oldukları şekilde bilmek için onlar hakkında araştırma yapıyorum. İlmi tefekkür yapmakta nasıl bir zarar olur, şeklindeki zannınla inadi çoğaltma! Çünkü onun sana vereceği zarar daha çoktur. Muttali olduğun nice şeyler vardırki, onları bilmen sana öyle bir zarar verir ki Allah'ın rahmeti olmasa, seni ahirette helaka götürür.¹¹⁷

Gazali'nin din anlayışı düşünce yapısını tamamen etkilemektedir.¹¹⁸ Gazali'nin ilim anlayışı, onun, din hakkındaki fikirlerinden şekillenmektedir. Dini yararlı, yararsız, zararlı ve faydalı olarak ayırması onun dini düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Şeriate uymayan ilim ve amelin sapıklık olduğunu dile getirir.¹¹⁹

İlmin amacı, ahiret hayatı ve onunla beraber marifatullah olduğu için ilmin aynı zamanda eylemsel bir özellik taşıması lazımdır. Yani insanın ameli yönünü arttırıcı olması gerekir. İlmin amelsiz eksik kalacağını ve sadece ilmin yeterli olacağını düşünen kişilerin de çok büyük bir hata içinde olduklarını söyler ve bildiği ile amel etmeyenin, bilgisinin aleyhinde delil olacağını dile getirir.¹²⁰ İlim ve amel arasındaki bağlantıyı

¹¹⁶ Gazali, **Eyyühe'l Veled**, s. 31.

¹¹⁷ Gazali, **İhya 1**, s. 12, Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 37.

¹¹⁸ Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 43.

¹¹⁹ Gazali, **Eyyühe'l Veled**, s. 27.

¹²⁰ Gazali, **Eyyühe'l Veled**, s. 27.

anlatmak için silah örneğini verir. Bir kişinin arslan karşısında elinde silahı olsa ve silah hakkında bütün bilgilere sahip olsa kullanmadıkça arslanın pençesinden kurtulabilir mi? Bu örnekte olduğu gibi bir kişi, ilimden yüz bin mesele öğrense fakat öğrendiği ile amel etmese, ilmin kendisine bir faydası olur mu? Ancak kişinin bildiği ile amel etmesi neticesinde bir faydası olur.¹²¹ “Ey kullarım Rahmetimle cennete girin ve onu amelinizle bölüşün”.¹²² Hadisi şerifini, bu düşüncesini desteklemek için örnek gösterir. Gazali’ye göre ilim, ebedi saadete ulaştırılan en üstün şey olduğu için, ilmin ayrı bir yeri vardır. En üstün olma özelliği, insanın fiillerine etki etmesi ve kişinin kendini yetkinleştirmesi sonucu kişiyi, marifetullahı ulaştırması bakımından bu sıfatı alır.

Buradan şöyle bir sonuç çıkarabiliriz; Eğer ilim, kişide gözle görünür bir etki bırakmıyor, fiillerinde ve ibadetinde bir değişiklik yapmıyor ve kendini ahlaki olarak değiştirmiyor ise bu ilim, boş ve yararsızdır ve insanın zaman kaybetmesinden başka birşey değildir. İlim, amaç değil araçtır. Kişiyi sonuca götürdüğü için üstün sıfatını almıştır. İşte bu nedenle Gazali, ilimleri sınıflandırırken bu özelliği dikkate alarak sıralar.

Gazali genel olarak ilimleri sınıflandırırken, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak bilgiye sahip olan ilimler şeklinde sıralar.¹²³ Bu bağlamda Gazali, *Makasıdu’l – felasife’* adlı eserinde ilimleri konularına ve yukarıdaki şartı öncelikli tutarak sıralamaktadır. *Makasıdda*, felsefi ilimleri yazmasının amacı, bu ilimler yermek ve yanlışlarını ortaya çıkarmaktır. Gazali felsefe ve ilahiyat ilimlerini kıyaslayarak bir sınıflama yapar. O, ilahiyat ilmini, ilimlerin gayesi ve amacı olarak görür.¹²⁴ Gazali, ilahiyat ilimlerini kişiyi olgunluğa erdiren ve ebedi saadete kavuşturan bir yol olarak görmektedir.¹²⁵ Gazali’nin ilim tasnifinden kişiyi yetkinliğe ulaştıracak ilimlerin, ilahiyat ilimleri olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olmaz herhalde.

---

¹²¹ Gazali, *Eyyühe’l Veled*, s. 27.

¹²² Gazali, *Eyyühe’l Veled*, s. 30.

¹²³ Gazali, *Cevahiru’l Kur’an*, çev. Hüseyin Suudi Erdoğan, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 34.

¹²⁴ Gazali, *Makasid El-Felasife*, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 107.

¹²⁵ Gazali, *Mizan*, s. 114.

Gazali ilimleri, konularına ve amaçlarına göre ayırmaktadır. Her ilmin kendi alanına göre bir konusu vardır. Her ilim araştırdıkları nesnelere göre konuları değişmektedir ve iki çeşit nesne vardır.

1. Varlığı eylemlerimize bağlı olan nesnelere(siyaset, yöntem, ibadet, matematik vb...)
2. Varlığı eylemlerimize bağlı olmayan nesnelere(gök, yer, bitkiler, hayvanlar, madenler, melekler, şeytanlar, vb...)

Gazali bunu dikkate alarak ilimleri, pratik(nazari) ilimler ve teorik(ameli) ilimler olarak ikiye ayırır.¹²⁶

Pratik ilimler, insan eylemlerini inceleyen ilimlerdir. Bu ilimlerin kapsamına giren bilgilerle insan, dünya işlerini düzene koyduğu gibi ahiret inancını da bu davranışlar doğrultusunda şekillendirir.¹²⁷ İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır. İnsanın sosyal hayatını ve insanlar arası ilişkisini düzenleyici kurallar silsilesi olması gerekmektedir. Gazali, pratik ilimlerin kaynağı olarak şer'i ilimleri görmektedir. Bu ilimler siyaset ilmi içinde disiplinler bir yapı oluşturur. Bu ilimlerin diğer bir yanı, kişinin çevresi ve ailesi arasındaki ilişkiyi düzenlemesidir. Bu ev yönetimi ile ilgili ilimdir. İnsanın kendisini iyi ve erdemli bir insan yapmak gibi gayesi vardır. Bu gayeye ulaştıracak ilmin konu alanı ise ahlak ilmidir.¹²⁸

Teorik ilme gelince, bütün varlıkların mahiyetlerini bir düzen içerisinde nefiste meydana gelmesini sağlayan ve varlıkların mahiyetlerini kendisinden öğrendiğimiz ilimdir. Bu ilimler kişinin nefsinde hâsıl olması sonucu, kişinin yetkinleşmesi gerçekleşmiş olur. Ve bu ilim sınıflamalarından bizi ilgilendiren ilim ise teorik ilimdir. Teorik ilim, dünyada fazilet ahirette ise mutluluk sebebidir.¹²⁹ Gazali teorik ilimleri üçe ayırmaktadır;

¹²⁶ Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 108. , **Mizan**, s. 114.

¹²⁷ Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 108.

¹²⁸ Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 109.

¹²⁹ Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 108.

1. Metafizik(İlahi) veya ilk felsefe
2. Matematik, aritmetik
3. Tabiat ilmi

Metafizik ilmin konusu, Allah'ın zâtı, aklın mahiyeti, birlik, yokluk, neden, sonuç gibi maddeden uzak soyut düşünme ile kanıtlanabilecek konulardır. Gazali bu ilme ilk felsefe ya da ilahi ilim ismini vermektedir.

Diğer iki teorik ilim türünün konusu ise daha çok maddeyle bir şekilde ilgisi olan şeyler hakkındadır. Gazali maddi ilgiyi şu iki şekilde anlatır; ya insan, bitki, maden, gök, yer ve diğer cisimlerde olduğu gibi şeyleri konu alan ilim dalı tabiat ilimleri ya da edebi ilimlerdir. Bunlar belirli bir maddeye bağlı ilimlerdir. Diğer ilimler ise, dış dünyada değil de zihinde aklın maddeden soyutlayabildiği konuları ele alan ilimdir. Bunun adı ise, riyazat ilmidir. Aklın ancak belli bir maddeye bağlı olarak düşünebildiği ilim ise tabiat ilimleridir. Zihinde oluşan bu varlıklar ise üçgen, dikdörtgen, daire ve kare gibi varlıklardır.¹³⁰

Gazali'nin ilim sınıflamasını değerlendirecek olursak, maddi olmayanın araştırılmasını konu alan ilim, teoloji(ilahi), hayalde gayri madde olarak oluşan ama varlıkta maddesiz olanıyı araştırılan ilim, riyazat, belirlenmiş maddelerde varolan nesnelere makullerini araştırılan ilim ise tabiat ilmidir.¹³¹ Gazali ilimleri üç şekilde sınıflandırmasının nedenini şöyle açıklamaktadır; işte bu, ilimlerin üçe ayrılmasının nedeni ve felsefenin bu ilimlerle ilgili teorisidir.¹³²

Gazali ilimleri aynı zamanda dini-dünyevi veya akli-nakli olarak da sınıflandırır. Tamamen akla dayalı, tamamen nakle dayalı ve akıl ve nakilde ortak olan ilimler şeklinde de üçe ayırmaktadır. Sadece akla dayalı ilimler, hesap, hendese, nücüm ve tıp ilimleridir. Dini ilimler olarak da, kelim, fıkıh, hadis, tefsir ve kalbin halleriyle ilgilenen ilmi batını sayar. Bunlar arasında ise sadece nakle dayalı ilimler olarak tefsir

---

¹³⁰ Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 110.

¹³¹ Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 110.

¹³² Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 110.

ve hadisi sayarken, fıkıh ve fıkıh usulünü de akla ve nakle dayalı ilimler olarak değerlendirir.¹³³

Gazali *İhya'da*, ilimleri tam olarak hangi amaçla sınıflandırdığını anlayabileceğimiz bir ilim sınıflandırması yapmıştır. Bu ayrımla tam olarak gazali'nin ilim anlayışını netleştirmiş olmaktadır. İlimi üçe ayırır; azı ve çoğu yerilen ilim, azı ve çoğu makul olan ilim, ancak kâfi gelecek şekilde istenilen ve çalışılan, çoğu ve üzerinde derinlemesine uğraşılması gereksiz olan ilimdir. Azı ve çoğu yerilen ilimler olarak, nücüm ilmi, büyü, tılsım ve fal ilmini sayar ki, bu ilimler, hem dünyada hemde ahirette faydası olmayan ilimlerdir.¹³⁴

İkinci ilimler ise, Allah'ın sıfatları, fiilleri, mahlûkat üzerindeki tecellisi ve ahiret hayatını dünya üzerine tertip etmesindeki hikmetlere dair ilimdir. Bu ilimler son noktasına kadar makuldür çünkü ahiret saadetine vesiledir. Bu ilim derinliğine ulaşılmaz deniz gibidir. Sahillerinde ve çevresinde dolaşanlar ancak kendilerine luftedildiği nisbette nasip alırlar. Onun enginlerine ancak peygamberler, veliler ve ilimde derinleşmiş kişiler dalabilmişlerdir. İlim tahsil etmek, mücadele, riyazat, kalbi kötü sıfatlardan temizlemek ve kalbi dünyevi işlerden boşaltmak, bu ilmi anlamaya yardımcı olur.

Sonuncu ilim çeşidine gelince, Gazali bu alanı, farzı kifaye olarak görür. Tıp, hesap, çiftçilik, dokumacılık, siyaset, dikiş gibi ilimlerdir ki bu ilimlerin belirli bir miktarı uygundur.¹³⁵

Bu ilim sınıflamasında bizi ilgilendiren ve Gazali'nin de öncelikle üzerinde durduğu ve önemseydiği ilim, ikinci ilimlerdir. Gazali şu sözleriyle bu ilmin gerekliliğini daha iyi anlatmaktadır;

Nefsini ıslah etmeyi başarır ve onu temizlersen, günahın gizli ve aşikarını terketmeye gücün yeter ve bu, sende kolaylıkla yapabileceğin bir din ve adet haline gelirse ki, senin için uzak bir ihtimaldir bu, o zaman farzı kifayeler ile meşgul ol

¹³³ Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 55.

¹³⁴ Gazali, **İhya 1**, s. 36. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 101.

¹³⁵ Gazali, **İhya 1**, s. 10. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 40.

*ve onlara derece derece yükselmeye riayet et. Önce Allah'ın kitabından başla. Sonra peygamberin sünnetini, sonra tefsir ilmin, sonra nasih, mansuh, muhkem ve müteşabih gibi kur'an ve sünnet ilimlerini oku. Sonra fer'i ilimlere çalış. Mezhep ilminin ihtilaflarıyla değil, özü ile meşgul ol. Sonra fıkıh usulünü oku. Ve böylece ömrün yettiği ve vaktin müsait olduğu kadar kendini diğer ilimlere ver.*¹³⁶

Gazali'nin ilimleri tasnifinde izlediği bir başka yol ise, ilimlerin farz olup olmayışına göre sıralamasıdır. Gazali ilimleri, farzı ayın ve farzı kifaye şeklinde ikiye ayırır. Farzı ayın olan ilim, ilmi hafî(gizli) ve ilmi batın adını verdiği mükâşefe ve muamele ilimleri olduğunu dile getirir. Gazali, ilim tasniflerinde amacının ahiret mutluluğu olduğunu belirtir ve bütün ilimlerin gayesinin mükâşefe ve muamele ilimleri olduğunu söyler. Peygamberimiz “ her müslümâna ilim öğrenmek farzdır” şeklindeki sözlerinde kast ettiği ilmin, müslümanların üzerine farz olan amel ilmi olduğunu dile getirir.¹³⁷

Farzı kifaye olan ilimleri ise şer'i olan ve şeri olmayan ilimler olarak ikiye ayırır.¹³⁸ Gazali, şer'i ilimleri de asli ve fer'i olarak ikiye ayırır.¹³⁹ Şer'i ilimler olarak; tevhid ilmi, fıkıh, hadis, tesfri, dil bilgisi, ahlak ilmi, gibi konusunu dinden alan ve dini anlamaya yarayan asıl ilimleri sıralar. Bu ilimler, kişinin, Allah'a olan sorumluluklarından, Allah'n zat ve sıfatını anlaşılmasından, Kur'an'ın anlaşılmasından, hadislerin ve ibadetlerin anlaşılmasından bahsettiği gibi, insanın dünya hayatında karşılaştığı işleri düzenleyen ilimlerdir. Kişinin nefsinin arındırmaya ve ruhun bilgisini öğrenmeye yarayan ilimler de olabilir.

Şer'i olmayan ilimler ise, akli ilimlerdir ki, yukarıda sayılmayan diğer ilimlerin tamamı bu ilim çeşidine girer. Bu ilimleri de üç başlık altında toplar; riyazî ve mantıki

¹³⁶ Gazali, **İhya 1**, s. 12. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 43.

¹³⁷ Gazali, **İhya 1**, s. 12–13. , Türkçe çev. , **İhya 1**, ss. 47–48.

¹³⁸ Gazali, **İhya 1**, s. 12–13. , Türkçe çev. , **İhya 1**, ss. 47–48.

¹³⁹ Gazali, **Er-Risaletü'l-Ledünniyye**, çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, Semarkand Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 11.

ilimler, tabiat ilimleri, soyut kavramların araştırmasını yapan ve fal ve sihir gibi ilimlerdir.¹⁴⁰

Bu ilim sınıflamalarından bizi ilgilendiren ve kişiyi yetkinleştirme yoluna götürecek olan, mükâşefe ve mumele ilimleridir. Bu ilimlerin ilki mükâşefe ilmi, kötü huylarından arınıp temizlendiği vakit kalbe, tecelli eden bir nurdan ibarettir. Bu ilme sahip olan kişinin kalp gözü açılır ve Allah'ın zatı, sıfatı ve kendisi hakkında bilgiyi veren, marifet ilmine kavuşur. Marifet ilmi, kişiye, nübüvvet ve peygamberliğin, melek, şeytan ve vahyin ne olduğunun bilgisini veririr. Gazali'nin mükâşefe ilminden gayesi, Allah'n bilinmesine engel olacak bütün kir ve paslardan kalbin aynasının temizlenip, cilalanmasına yardımcı olabilecek şeylerin bilinmesidir.¹⁴¹

Kalbin kirlerinden arınmasının yolu ise peygamberin izinde yürümek olup, kişinin riyazat ve nefsi mücadele sonucu kalbini arındırmasıyla mümkün olur. Burda bahsedilemeyen ve gizli yolla öğrenilmiş olan bu ilme, ilmi hafi adını verir. Gazali *Er-Risaletü'l- Ledünniyye* adlı eserinde bu ilimden, ilm-i batın, ilm-i gayb ve ilm-i ledün olarak bahseder.¹⁴² Peygamberin şu hadisinde, bu ilim hakkında bilgi verdiğini dile getir;

“İlimlerden gizli gibi tutulan bazıları vardır ki, onları ancak arif olanlar anlar”.¹⁴³

Gazali, ikinci olarak, kalbin durumunu anlatan muamele ilminden bahseder. Kalbin övülen(mahmud) ve yerilen(mezmum) halleri üzerinde duran bu ilim, Allah'a yakınlığın ve kulluğun kaynağı olarak gösterilmektedir.¹⁴⁴

Gazali bu ilimler dışında ayrı bir bölüm olarak tasavvuf ilminden bahsetmektedir. Özellikle *Munkız* ve *Er-Risaletü'l- Ledünniyye* adlı eserlerinde tasavvufa geniş yer vermektedir. Gazali mükâşefe ve muamele ilimlerinin öğrenilme alanı olarak tasavvufu görmektedir.

¹⁴⁰ Gazali, *Er-Risaletü'l- Ledünniyye*, ss. 41–51.

¹⁴¹ Gazali, *İhya* 1, s. 18. Türkçe çev. , *İhya* 1, s. 57.

¹⁴² Gazali, *Er-Risaletü'l- Ledünniyye*, s. 11.

¹⁴³ Gazali, *İhya* 1, s. 19. , Türkçe çev. , *İhya* 1, s. 59.

¹⁴⁴ Gazali, *İhya* 1, s. 19. , Türkçe çev. , *İhya* 1, s. 60.

Gazali, mükâşefe ve muamele ilmine kavuşmanın kalp temizliğinden geçtiğini dile getirir. Biz de buradan şu sonuca varabiliriz. Gazali yetkinleşmenin ancak mükâşefe ve muamele yoluyla olduğunu ve ilimler arasında en üstün ilmin bu olduğunu dile getirir.

2.3. ALLAH SEVGİSİ

Gazali'ye göre, Allah'ı ve peygamberi sevmek İslam dininin şartlarından. Bu düşünce tüm müslümanlar tarafından kabul edilmiştir. H.z Peygamber, Allahı ve Rasülünü sevmeyenin, imanının tam olmayacağını dile getirir.¹⁴⁵ Gazali ise tam manasıyla Allahı sevmeyen kişinin, yetkin bir insan olamayacağını dile getirir. Ona göre sevgi, mükemmelliğe karşı duyulan bir hisdir. En mükemmel olan ise kuşkusuz yaratıcıdır.¹⁴⁶ Yetkin kişinin tanımını, Gazali şöyle yapar; yetkin o kimsedir ki, Allah'ı celal, cemal ve kendisinde ortak olunamayan kemal sıfatları için sever.¹⁴⁷ Kişi sevdiğini tanıdıkça daha çok sever. Kul ise Allahı marifet yolu ile tanır ve Allahın bilgisi ve hakikat bilgisine kavuşur. Bilinen şey ne kadar şerefli olursa, onu bilmek o kadar zevkli olur. Muhakkak ki en şerefli olan ise Allah'tır. O halde, O'nu, zatını, sıfatlarını, O'nun kâinatını ve kâinattaki saltanatını bilmek kalp için zevklerin en büyüğüdür.¹⁴⁸

Muhabbet ve sevgi, uygun olan şeye kalbin meyiletmesi demektir. Aşk ise, kalbin aşırı derecede temayülüdür.¹⁴⁹ Kulun kalbine en uygun olan kuşkusuz Allah'tır. Allah sevgisi, Allah'a ibadet etmek¹⁵⁰ ve O'nun emirlerine itaat etmek demektir¹⁵¹

Allah'ın kulunu sevmesi ise, kulunun yaptığı nafil ibadetlerle, Allah'a yaklaşması, kalbini temizlemesine ve böylece Allah'ın, kişinin kalbinden perdeyi

---

¹⁴⁵ Gazali, **Mizan**, s. 404.

¹⁴⁶ Gazali, **Mükâşefetü'l Kulub**, çev. Abdulhalik Duran, Yenişafak Kültür Armağanı, 2005, s. 76.

¹⁴⁷ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 362.

¹⁴⁸ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, çev. Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, İstanbul, 1970, s. 368.

¹⁴⁹ Gazali, **İhya 4**, s. 295. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 588.

¹⁵⁰ Gazali, **İhya 4**, s. 295. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 588.

¹⁵¹ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 357.

kaldırmasına neden olur. Böylece kalbi ile kişi Allahı görür ve kul Allah'a yaklaşmış olur. İşte Allah'ın muhabbeti bu demektir.¹⁵²

Kulun Allah'a olan yakınlığını Gazali şöyle anlatır; kişi, ne nisbette olgun vasıflara yükselir, eşyanın hakikatını ihata eden gerçek ilme sahip olur, şeytanın ümidini kestirip, onu kendisinden uzaklaştırmakta ne derecede başarıya ulaşır ve zilletten uzaklaşırsa, o nisbetle kemal sıfatlara yaklaşmış olur. Şüphesiz en yetkin olan Allah'tır. Herkesin Allah'a yaklaşması, edindiği kemali nisbetindedir. Kulun Allah'ı sevmesi, kaybettiği kemal derecesini elde etmeye meyletmesi demektir.¹⁵³ Kul Allah'a hayvani hislerden uzaklaşmak ve aklını kullanmakla varır. Kalp gözünü Allah'ın cemaline çevirmek, onun yarattıklarını, düzen ve uygunluğunu idrak etmek, zatının celaline ve sıfatlarına bakmakla Allah'a varır.¹⁵⁴

Gazali, Allah'ı sevmenin nedenlerini beş tane olarak açıklamıştır.

1. İnsanın kendisini sevdiğini, bu sebeple Allah'ı sevdiğini söyler.
2. İnsanın kendisine iyilik yapanı sevdiğini, Allah'ın ise en büyük iyilik sahibi olduğunu, bu nedenle kişinin Allah'ı sevdiğini dile getirir.
3. Kendisine yapılmaya bile kişinin, iyiliği sevmesinden dolayı ki, Allah'ı sevdiğini dile getirir. Zira Allah'ın kullarına yaptığı iyiliğin haddi ve hesabı yoktur.
4. Kişi bir kimseyi, kalp güzelliği için sever. Allah'ın cemalini, kul dünyada görmeye muktedir olamaz fakat Allah'ın sıfatlarını gördükçe Allaha olan sevgisi artar.
5. Sevgide ilgi söz konusudur. Kulların Allah'a özel bir ilgisi vardır. Bir hadiste, “Allah Âdemi kendi suretinde yaratmıştır.” Başka bir ayette ise “ Kulum onu sevmem için bana yaklaşmak ister. Onu sevince, dili ve gözü ben olurum”¹⁵⁵

¹⁵² Gazali, **İhya** 4, s. 296. , Türkçe çev. , **İhya** 4, s. 589.

¹⁵³ Gazali, **İhya** 4, s. 297. , Türkçe çev. , **İhya** 4, s. 590.

¹⁵⁴ Gazali, **Mizan**, s. 408.

¹⁵⁵ Gazali, **Mizan**, ss. 410–414.

Gazali, Allah'ı sevmenin üç yolu olduğunu dile getirir. Bunlar; dünyadan ilişkiyi kesmek ve dünyaya kalben buğz etmek. Allah'ı tanımaya uğraşmanın(marifatullah) yolu ise iki tanedir. Birincisi tasavvuf yoludur. Çokça Allah'ı ve sıfatlarını zikretmek gerekir. İkinci yol ise O'na ulaşan ilimlerle uğraşmaktır. Allah'ın sevgisi peygamberleri ve kullarıyla beraber olmak ve onları sevmektir.¹⁵⁶

Gazali kulun Allah'ı seviyorum demeye sevgisinin anlaşılmadığını, bunun için sevenin yedi alametinin olması gerektiğini dile getirir. Bunlar:

1. Allah'ın emirlerini baş tacı yapmak, onları hayatına tatbik etmek, hevayı nefsinin terk etmek ve şeraitin çizdiği sınırları çiğnememek.¹⁵⁷
2. Allah'a kavuşmayı sevmektir. Dünyada Allah'a kavuşmak ve Allah ile görüşmek söz konusu değildir. Bu nedenle kişi ancak ölünce Allah'a kavuşabilir. Ölüm kavuşmadır. Ölümden nefret etmemelidir.¹⁵⁸
3. Sevginin alametlerinden diğeri ise çokça Allah'ı zikretmek ve anmaktır.¹⁵⁹ Allah'ın zikrini sevmek, keliması olan Kur'an'ını çokça okumak ve peygamberini ve ona nisbet edilen her şeyi sevmek.¹⁶⁰
4. Allah'a çokça ibadet etmek ve muhabbeti arttırmak için yalnız kalmayı istemek. Bir an önce gecenin olmasını ve Allah'la buluşmayı istemek.¹⁶¹
5. Yüce Allah'ın sevdiği şeyleri kendi sevdiklerine tercih etmektir.¹⁶²
6. İbadetleri kolay yapmak ve onları ağır bir yük olarak görmemektir. İbadetin, Allah'a kavuşma yolu olduğunu bilerek onları ağır görmemek.¹⁶³

---

¹⁵⁶ Gazali, **Mizan**, ss. 431–432.

¹⁵⁷ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 375.

¹⁵⁸ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 375.

¹⁵⁹ Gazali, **İhya** 4, s. 299. , Türkçe çev. , **İhya** 4, s. 596.

¹⁶⁰ Gazali, **Mizan**, s. 436.

¹⁶¹ Gazali, **Mizan**, s. 436.

¹⁶² Gazali, **Mizan**, s. 437.

¹⁶³ Gazali, **İhya** 4, s. 301. , Türkçe çev. , **İhya**, s. 599.

7. Allah'ı sevmenin diğere bir alameti ise, Allah'a kulluk edenlere karşı merhametli ve şevkatli olmak, düşmanlarına ve Allah'ın rızasına uymayanlara karşı şiddetli olmaktır.¹⁶⁴

Gazali, İhya'da bahsettiği bu yedi şarttan farklı olarak, *el-Erbain fi Usuliddin*, adlı eserinde bir madde daha eklemektedir. Kadere razı olmak, Allah sevgisinin alametlerindedir.¹⁶⁵

Bir kişide bu alametler tam var olmuş ise sevgisi de tam olmuş demektir. Sevgisi tam olan kişi ise tam anlamıyla yetkin kişi olmuş demektir. Allah sevgisi, insanı yetkinliğe götüren en önemli unsurlardan biri olmaktadır.

2.4. İBADET

İnsan, akıl, irade ve seçme kabiletine sahip olarak yaratılmıştır. Bu akıl ve irade kabiliyetiyle insan, kendisine verilen bütün nimetleri ve kendisini yoktan var eden ve kemale erdiren yüce yaratıcıya karşı şükretmesi gerektiğini düşünür, anlar ve yapar. İşte ibadet, bunun için gereklidir. Allah'a maddi ve manevi bütün varlığımızla şükretmek, gönüllerimizde ona karşı derin bir aşk ve sevgi duymak, bu aşk, minnet ve şükran duygularımızı, hareket ve davranışlarımızla isbat etmek, verdiği nimetleri yerinde kullanmak, insan için bir borçtur.¹⁶⁶

Hayat, elemden ve hazdan ibarettir. İnsan, üzüntüyü sevmez, hazdan da büyük zevk alır. Üzüntüyü doğuran sebepler arasında öfke ve korku vardır. Hazzın karşısında ise büyüklenir veya hırslanır. İnsan hayatı işte bu korku ve ümit arasında gidip gelir. Ümitsiz, insan yaşayamaz. Korkusuz ise insan başıboş olur ve eylemlerinin nedenlerini sorgulamaz. Ümit ve korku duygusu, insanda görev duygusunun gelişmesine neden olur. Ümit ve korkunun esas sebebi, insanın aciz bir yaratılmış olduğu ve aslında kendisinin bir hiç olduğudur. Ümit ve korku, Allah ve ibadet fikrinin kaynağıdır. İnsan

¹⁶⁴ Gazali, *İhya* 4, s. 301. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 600.

¹⁶⁵ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 376.

¹⁶⁶ Gazali, *Mizan*, s. 50.

aklını kullanarak en üstün yaratıcı ve ümit ile korkunun ana kaynağının kâmil bir yaratıcı olduğunu düşünür.¹⁶⁷

Gazali ibadeti sadece kulluk olarak görmez, ona göre dini yükümlülükleri kavramak, Allah'ın taksimine yani kaza ve kadere razı göstermek ve Allah'ın rızası uğrunda nefsi arzularını terk etmek de ibadettir.¹⁶⁸

Gazali'ye göre ibadet, ruhun temizlenmesine, kalbin yücelmesine ve ahlakın yükselmesine yardımcı olur. Gazali, ibadetle beraber düşünmenin, mutlak bir yetkinliğe erdireceğini belirtir.¹⁶⁹

Gazali, islam dininin esaslarını oluşturan ibadetleri tek tek sıralamış, *İhya*, *Mizan* ve *Eyyühe'l veled*'de hepsini detaylı bir şekilde açıklamıştır. İbadetlerin hepsinde, insana selamet ve saadeti sağlamak, kişilerin ve toplumların maddi ve manevi kirlerinden arınarak, insanca yaşamının mutluluğuna erişmeleri gayesi güdülür.¹⁷⁰

İbadet etmeye engel olacak hususları Gazali şöyle sıralar; dünya, insanın kendisi, şeytan ve nefistir. Dünyaya, tam olarak bağlanıldığında, kişiyi ibadetten alıkoyar. Dünya sevgisi ve meşguliyeti ibadete engeldir. Dünya, insanın düşünce hayatını ve kalbini meşgul eder. Allah, sevgisiyle kılınan iki rekât namazın, ömür boyu kılınan namazlardan daha hayırlı olduğunu dile getirir. Allah'a yönelenlerin ibadeti değer ve şerefce daha üstün olduğunu dile getirir. Dünyanın, Allah'ın düşmanı olduğunu dile getirir.¹⁷¹

İbadeti engelleyen ikinci neden, insanın kendi çeşitli kuruntularıdır. Kişi ömrünün uzunluğunu ya da daha genç olduğunu düşünerek ibadet etmez ya da yaptığı ibadetten vazgeçer. İnsanı ibadetten alıkoyan yine insandır. Bu nedenle arasıra ibadet amaçlı inzivaya çekilmeli ve insanlardan uzaklaşmalıdır.¹⁷² Buradaki uzaklaşma sürekli

---

¹⁶⁷ Gazali, **Mizan**, ss. 49- 53.

¹⁶⁸ Gazali, **Eyyühe'l Veled**, s. 40.

¹⁶⁹ Gazali, **Mizan**, s. 57.

¹⁷⁰ Gazali, **Mizan**, s. 59.

¹⁷¹ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, çev. Yaman Arıkan, Meral Yayınevi, İstanbul, 1976, ss. 43-47.

¹⁷² Gazali, **Minhac-ül Abidin**, s. 52.

bir uzaklaşma değildir. Zahirde insanlarla olup, kalben onlardan uzak olma demektir. İnsanlarla sadece hayırlı işlerde beraber olmalı, diğer işlerde ise insanlardan uzak durmalıdır.¹⁷³

Üçüncü neden ise şeytandır. Şeytan insanın düşmanıdır ve onu Allah'a yaklaştıracak herşeyden onu uzaklaştırır. İnsanı felakete götürür. Şeytan, insanı Allah yolundan uzaklaştırmak için birçok yol dener. Heva ve heves yolu bunlardan biridir. Şeytana savaş açmalıdır. Onun hilelerini ve kandırma yollarını iyi bilmeli, onun vesveselerine aldırış etmemeli, dil ve kalp ile daima Allah'ı anmalıdır. Şeytan, insanı kandırmak için sürekli insana vesvese verir. Heva ve hevesinin hoşunu gidecek şeyleri önüne sürer ve kandırmaya uğraşır. İnsan bunların farkında olursa, şeytanın hilelerini görür ve şeytanın hilelerini engeller.¹⁷⁴

Şeytan, ibadetleri engelleyebilmek için yedi yola başvurur. Bunlardan ilki, ibadeti terk etmesi için insanla uğraşır. Tevbe etmiş, ibadete hazırlanan insana ikinci kozunu oynar. Acele etme, ömrün daha var diye kandırır. Bu vesveselere yenilmeyen insan için üçüncü hile yoluna başvurur. Hayırlı bir işe başlayan kişiye, biraz daha acele et te ikincisine başla diye acele ettirir. Basiretle bunu da yenen insanoğluna başka bir hile daha hazırır. Şeytan, ibadeti nasıl güzel yaptın? Bu ibadeti herkez görmek istiyor diye, ibadete riya sokmaya çalışır. İnsanın sert tepkisi karşısında, beşinci yalanını da söyler. Sen ne büyüksün, ne faziletlisin diye kandırır. Bu hileye karşılık, şu cevabı alır, nimet sahibi Allah'tır. Başarı ona aittir. Bu cevaptan sonra altıncı hilesini devreye sokar. İbadetlerini gizli yap, nasıl olsa Allah biliyor, der. Burda şeytan gizlice insanın kalbine riya duygusunu katmaya uğraşır. İnsan buradaki bozguncu şeytanın hilesini anlar ve devam eder ibadetine. Son olarak şeytan ona, sen eğer bahtiyar olarak yaratılmış isen ibadeti yapmanın anlamı nedir? Bırak ibadeti, terket, der. İnsanoğlu bu son hileyi de dikkate almaz ve vesveseleri başından yenerek, şeytandan kurtulmuş olur.

175

---

¹⁷³ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, s. 59.

¹⁷⁴ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, ss. 65–69.

¹⁷⁵ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, ss. 73–74.

İbadetten engelleyen son neden ise, nefistir. Nefis, insana daima kötülüğü emreder. Nefis, düşmanların en zararlısı ve en büyük belasıdır.¹⁷⁶ Nefsin çirkin arzularına karşı savaş açan kişi, iyi bir hak yolunu tutmuş olur. Nefsini bilen kişi, onun kötülüklerinden daha kolay kurtulur.¹⁷⁷

Son olarak, ibadet, insanı yetkinleştirdiği gibi, sadece ibadet yeterli değildir.¹⁷⁸ Yukarıda saydığımız akıl ve ilimle beraber ibadet, insanı yetkinliğe ulaştıran en önemli vasıtaadır. Gazali, dünyevi kemalat için ilk üç sırada akıl, ilim ve ibadeti saymaktadır. Bizde Gazali'nin bu sıralamasını dikkate alarak ilk üç sırayı bunlara vermiş bulunmaktayız.

2.5. RİYAZAT VE MÜCAHEDE

Nefis terbiyesi, yetkinleşme için şarttır. İstenilen ahlaka ulaşmak için, ahlakın gerektirdiği amellere, nefsi sevk etmek gerekir ki, bu sevk etme işine Gazali, mücahele ve riyazad adını vermektedir.

Riyazad, nefiste bir davranış tabii hal alana kadar, nefsi, bu davranışı yapmaya zorlama işine denir. Bu kalp ile uzuvlar arasındaki münasebetten kaynaklanmaktadır. Bu durumu Gazali şöyle açıklamaktadır; kalbe tesir eden bir durum, uzuvlar vasıtasıyla kendini ortaya koyar. Uzuvlar tamamen kalbin etkisiyle hareket ederler.¹⁷⁹

Mücahede ise, nefsin temizlenerek tedavisinin yapılması işidir. Nefsin çirkin arzuları kırıldığı vakit, nefis olgunluğa erer. Nefsin çirkin arzu ve isteklerinin kırılması sonucu kişi, ebedi bir saadete ulaşır ve Allah'ın hidayetine erer.¹⁸⁰ Nefsin çirkin arzularını kırarak uğrumuzda mücadele edenleri elbette hidayet yolumuza eriştireceğiz.¹⁸¹

---

¹⁷⁶ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, s. 75.

¹⁷⁷ Gazali, **Mizan**, s. 75.

¹⁷⁸ Gazali, **Mizan**, s. 140.

¹⁷⁹ Gazali, **İhya 3**, s. 54. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 137.

¹⁸⁰ Gazali, **Mizan**, s. 40.

¹⁸¹ **Ankebut suresi**, 69.

Nefis, zorlamayı ve baskıyı sevmez. Sevmediği gibi yapmak ta istemez. Kişi kendini düzeltmek için ya da ibadetleri yerine getirmek için nefsi, zorlamaz ise, nefis bundan rahatsız olmaz ve kişi, nefsinin boyunduruğu altına girer.

Ahlakı olgunlaştırmak için, nefsin isteklerine boyun eğmemeli ve onun isteklerine ketvurmalıdır. Rizayat ve mücahede, işte, nefsin isteklerine ketvurma işine yarar. Cömert olmak isteyen bir insanın, kendisini infak etmeye zorlaması gerekmektedir. Cömertlik için nefsin, verme eylemini öğrenmiş olması gerekir. Cimri bir insan zekât verirken çok zorlanır ve belki bundan dolayı nefesine uyar ve farz olan bir ibadeti yerine getirmez. Bu nedenle, kişinin nefesine cömertliği öğretip bunu tabiat haline getirmesi gerekmektedir.

Gazali ihya'nın birinci ve üçüncü ciltlerinde, Rub'ul Mühlikat ve Rub'ul Münciyat bölümlerinde, nefis, riyazat, mücahede, kalb hastalıkları ve ahlakı güzelleştirme, mürakabe ve muhasebe gibi konularından detaylı bir şekilde bahsetmekte ve bu konularla ilgili olarak birçok ayet ve hadisi alıntı yapmaktadır. Biz bu bölümlerden rizayat ve mücahele ile ilgili, Gazali'nin aktarğı bir kaç hadisi alarak, konunun daha iyi anlaşılacağını düşünerek, konuyu özetlemek istiyoruz.

Yezid'in oğlu Esved, o kadar çok ibadet ederdi ve uzun günlerde o kadar çok oruç tutardı ki, benzi sararıp solardı. Alkame,

- Niçin kendini bu kadar zorluyorsun? Deyince, o
- Nefsimi keremli yapmak istiyorum, diye cevap verirdi.

Veysi Karani, bir gece için, "Bu gece rükû gecesidir" der ve sabaha kadar rükû ederdi. Diğer bir gece için, " bu gece secde gecesidir" der ve bütün geceyi secde ile geçirirdi.

Utbet'ül Gulam, tevbekar olduktan sonra, yemek içmekten vazgeçti. Annesi,

- Oğlum, biraz da kendine acı, deyince, utbe,
- Anne, ben de kendime acıyorum. Bırak biraz zahmet çekeyim ki, ilerde uzun süre rahat ederim, dedi.¹⁸²

İnsan, tabiatının terbiyeyi kabulü herkezece aynı olmayabilir. Nefsi terbiyenin kişilere göre değişmesinin iki nedeni vardır: Birincisi, her insanın fitratında şehvet, kibir ve gazap gibi kuvvetler vardır. Fakat herkezin nefsinde aynı oranda değildir. Bazı insanlarda, kibir daha fazlayken, bazılarında ise, şehvet daha fazladır. Bu nedenle, insan nefsinin ıslah olması da çeşitlilik arz eder. Bir insanda şehvet duygusu ne kadar fazlaysa, nefsin terbiyesi de o kadar zor olmaktadır.

İkinci neden ise, her nefis, kendinde bulunan bir huyu, beğenir ve bu huyun isteklerine göre hareket ederse, bu huy insanda yerleşir ve onu söküp atmak çok zor olur. Bu nedenle kişilerde, nefis terbiyesinin güçlenmesinin nedeni, her nefsin kendi bünyesinde kabul etmiş olduğu huyların köklü olup olmamasıdır. “İhtiyarın riyazatı zor, kurdun terbiyesi ise azabdır,”¹⁸³ sözü bu durum için uygundur.

Nefsin beğendiği huyların yerleşmesi sonucu, kişinin ahlakı oluşur. Neis artık bütün güzel huyları mücahede sayesinde bünyesine yerleştirmiş olur ki, iyi ahlakın kemali, yaptığı iyiliklerden zevk almaktır.¹⁸⁴ Yani, yetkinleşme, nefse güzel huyların kökleşmesi sonucu, nefsin zevk alması demektir. Zaten bu durum söz konusu olduğu zaman, kişi ahlakını içselleştirmiş olur.

Yetkinleşme için çok önemli olan riyazad ve mücahede, ahlakın ve böylece ibadetin de şartıdır. Nefsi arıtıp, faziletler ve güzel ahlakı yerleştirmenin, yetkinleşmenin diğer bir adı olduğunu önceki bölümlerde dile getirmiştik. Gazali, bu nefsi temizleme işini, hasta bir beden için iyileştirilmesi için doktor gözetiminde tedavi edilmesine

---

¹⁸² Gazali, **İhya 4**, ss. 369–371. , Türkçe çev. , **İhya 4**, ss. 735–738.

¹⁸³ Gazali, **İhya 3**, s. 52. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 131.

¹⁸⁴ Gazali, **İhya 3**, s. 53. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 135.

benzetmektedir¹⁸⁵. Bu tedavi yönteminde bile, insan bedenini zorlayıcı birçok şey yapılmaktadır. İşte bu yöntemler ne kadar ağır ve zor olursa, insan da bu kadar çabuk iyileşmektedir.

2.6. NEFSİN KUVVETLERİNE HÂKİM OLMAK VE FAZİLETLER

2.6.1. Hikmet ve Alt Dalları

Gazali fazileti anlatmaya hikmetle başlar. Ona göre hikmet, insanı bu dünyada ve öteki dünyada mutluluğa erdiren faydalı ilimdir.¹⁸⁶ Bu tanımı da Kur'an'dan şu ayetle teyit eder;

“Allah dilediğine **hidayete erdiren faydalı ilmi** verir. Kime faydalı ilim verilmişse şüphesiz o büyük hayra ermiş demektir. Bundan ancak akli erenler ibret alırlar.”¹⁸⁷ Hikmet kavramı bu ayetle insanı hidayete erdiren faydalı ilim olarak görülmüştür. Gazali Mizan'da hikmeti, ruhun bir fazileti olarak görür ve onu ameli ve nazari olarak ikiye ayırır.

Nazari hikmet; Allah'a, meleklerine, peygamberlerine ve kitaplarına dair olan bilgiler olup zaman ve mekâna göre değişiklik göstermezler. Sherif'in Maksad'ul Esna'dan alıntı yaparak anlattığına göre Gazali hikmeti en iyi ilimler vasıtasıyla en mükemmel şeylerin bilgisi olarak tanımlar.¹⁸⁸ Hiç şüphesiz bu mükemmel varlık Allah'tır. Eğer bir insan her şeyi bilir ancak Allah'ı bilmezse, o insana hikmet sahibi denemez. El-Maksat'ta, Gazali Allah'ın hâkim oluşunu anlatırken kişinin mükemmelleşebilmesinin ve mutluluğun, Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaktan geçtiğini söyler.¹⁸⁹ Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmak ancak onu tanımakla mümkün olacaktır. Bu yüzden Gazali nazari hikmeti, gerçek hikmet olarak görür.¹⁹⁰

---

¹⁸⁵ Gazali, **İhya** 3, s. 56. , Türkçe çev. , **İhya** 3, s. 140.

¹⁸⁶ Gazali, **Mizan**, s. 152.

¹⁸⁷ **Bakara**: 269.

¹⁸⁸ Sherif, **Ghazali's Theory of Virtue**, s. 40.

¹⁸⁹ Sherif, s. 41.

¹⁹⁰ Gazali, **Mizan**, s. 153.

Ameli hikmete gelince, Gazali, bunun gerçek hikmet olmadığını yalnızca mecazi bir hikmet olduğunu, nazari hikmetin aksine sabit kalamayacağını, değişiklik göstereceğini ve bunun ruhun iradi olarak ortaya koymuş olduğu davranışlarında iyi ve kötüyü ayırt etmesine yarayan akıl olduğunu söyler. Aynı zamanda kişi bu akıl sayesinde hem kendini idare eder hem de çevresiyle ilişki kurar.¹⁹¹ Yukarıda anlattığımız gibi faziletler ifrat ve tefritten uzak itidal üzere olma haliydi. Gazali de hikmeti iki uç nokta olan, hilekârlık ve ahmaklık arasında orta nokta olarak tanımlar. Bu yönüyle ameli hikmet ruhun faziletidir.¹⁹²

Gazali hikmetin alt kısımları olduğunu ve bunların dört başlık altında toplanabileceğini *Mizanü'l Amel ve İhya-u 'Ulumi'd-din*'de şöyle sıralar; güzel tedbir, keskin zekâ, isabetli görüş, doğru tahmin.

Güzel tedbirden kastı, kişinin maksadına götüren yolları tespit etmesi ve en isabetli olanı seçmesidir. Keskin zekâ ile de kişinin çetrefilli ve karmaşık düşünceler arasından en doğru hükmü çıkarabilme yetisini kasteder. İsbetli görüş ise kişiyi doğru sonuca ulaştıran sebepleri zorlanmadan kavramasıdır. Doğru tahmine gelince, o da herhangi bir delil olmaksızın sadece gördüğüyle isabetli görüş ortaya koyabilme gücüdür.¹⁹³ Gazali, bu olumlu güçlerin yanında birde bunların zıddı olabilecek reziletlerden de bahseder. Bunlar; hilekârlık, oyunbazlık, aptallık, tecrübe eksikliği, saflık ve deliliktir.¹⁹⁴

Gazali'nin bu ayrımı, Aristo'nun kişisel ahlaki erdemler teorisini akla getirmektedir. Zira *Nikomakhosa Etik*'te Aristo, erdemi, iki aşırı uç arasındaki orta nokta olarak tanımlamaktadır. Ona göre erdem, düşünceyi şekillendiren ruha ait bir kuvvettir. Gazali'nin selefleri İbn-i Sina ve Miskeveyh, ameli hikmeti iki uç nokta arasındaki orta nokta olarak tanımlar.¹⁹⁵ Gazali'nin görüşleri bu hususta onlarınki ile paralellik gösterir.

---

¹⁹¹ Gazali, **Mizan**, s. 153.

¹⁹² Gazali, **Mizan**, s. 154.

¹⁹³ Gazali, **Mizan**, s. 187.

¹⁹⁴ Gazali, **Mizan**, s. 187–188. , **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 127.

¹⁹⁵ Sherif, **Ghazali's Theory of Virtue**, ss. 40–44. , İbn-i Miskeveyh, **Tezhibül Ahlak**, ss. 30–35.

2.6.2. Cesaret ve Alt Dalları

Gazali, olgun insanda olması gereken ikinci fazilet olarak şecaati yani cesareti zikreder. Ona göre cesaret, insanın öfke kuvvetinin akıl kuvveti ile kontrol altına alınmasıdır.¹⁹⁶ Gazali cesareti, korkaklık ve gaddarlık arasındaki orta nokta olarak tanımlar. Korkaklık, öfke kuvvetinin gerektiği zaman ve durumda yeterince çıkmaması; gaddarlık ise gereğinden fazla çıkmasıdır. Bu iki durumda da kişi fazilet olan cesaretin altında ya da üstünde kaldığından dolayı faziletli kişi vasfını taşımaz.¹⁹⁷

Cesaret, doğru yer ve zamanda doğru bir şekilde ortaya konduğu zaman bir fazilet olabilir. Gazali bunu da Fetih süresi 29. ayet olan, “Hz Muhammed Allah’ın elçisidir, Peygamberle beraber olanlar da kendi aralarında çok merhametli, kâfirlere karşı ise gayet sert ve katı kalpli hareket ederler” sözüyle destekler. Bu ayetten de anlaşıldığı gibi durum ve koşullar aklın nasıl tavır takınacağını, şiddetin mi merhametin mi daha uygun olacağını belirleyen etmenlerdir.¹⁹⁸ Gazali, *İhya*’da Allah korkusunu anlattığı yerde korkunun, esasında Allah için olanının, iyi bir vasıf olduğunu anlatmıştır. Bu ve önceki ayet, erdemi belirlemede ne kadar önemli olduğunu gösterir.¹⁹⁹ Olgun insan da esasında, bu koşullar altında uygun davranış ne ise onu sergileyendir.

Gazali ayrıca *Erbain*’de cesaret tanımı yaptıktan sonra, Allah’ın cesur olanları sevdiğini söylüyor.²⁰⁰ Cesaret, Allah tarafından Kuran’da övülen bir fazilettir. Bu fazilet çoğu yerde cihad ile alakalı yerlerde anlatılmış olsa da Gazali, müslümanın asıl cihadının, nefesine karşı cihadı olduğunu söyler. Gazali bu cihadın, nefsin arzularına karşı, nefsi arındırmak amaçlı yapılanın asıl cihad olduğunu söyler. Bunu da Hz. Peygamberin bir gaza dönüşünde, küçük cihaddan büyük cihada döndüğünü söylemesiyle destekler. Büyük cihadın kişinin hayvani yönüne karşı vermiş olduğu bu mücadelede cesaret göstermenin bir erdem olacağını anlatır.²⁰¹

---

¹⁹⁶ Gazali, **Mizan**, s. 154.

¹⁹⁷ Gazali, **Mizan**, s. 154.

¹⁹⁸ Sherif, **Ghazali’s Theory of Virtue**, s. 44.

¹⁹⁹ Sherif, s. 44.

²⁰⁰ Sherif, s. 44.

²⁰¹ Sherif, s. 45.

Cesaret, pek çok iyiliğin ve kötülüğün ortaya çıktığı bir erdemdir. Bunların iyi olanlarını Gazali şöyle sıralar; “cömertlik, yiğitlik, özgüven, zorluklara katlanma, yumuşak huyluluk, kararlılık, asil ruhluluk, çalışkanlık, ağır başlılıktır.” Kötü olanları ise “üstünlük taslanmak, aşağılık duygusuna kapılmak, aşırı cesurluk, çekingenlik, büyük iş yapar görünme, kendini küçük görme, sabırsızlık, aşırı öfkeye kapılmak, öfkeye geç kapılmak ve ahmakça hareket etmek, aşırı tevazu” olarak sıralamıştır.²⁰²

Sonuç olarak cesaret, doğru yer ve zamanda gösterilirse, kişinin olgunlaşması yolunda en az hikmet kadar önemli olan bir erdemdir.

2.6.3. İffet Ve Alt Dalları

İffet, ruhun şehvi gücünün akıl tarafından kontrol altına alınmasıyla ve isteklerinin peşinden koşmamakla elde edilebilecek üçüncü ana fazilettir.²⁰³ Gazali iffeti de diğer faziletler gibi iki reziletin orta noktası olarak görür. Bunlar; aşırı şehvi arzular ve şehvi duyguların öldürülmesidir.²⁰⁴ Bunlardan ilki akıl tarafından konulmuş olan doğru sınırların aşılmasıyla uç bir noktaya ulaşılması, diğeri ise aklın yapılmasını istediği arzulara ket vurulmasıdır.²⁰⁵

Gazali iffeti genel itibariyle, yemeğe ve sekse olan düşkünlükle alakalı olarak ele alır. Gazali, yemeğe ve cinsi münasebete karşı insan nefsinin eğitilmesini, kişilik eğitiminin başlangıç noktası olarak görür; bunu da hem *İhya*’da hem de *Mizan*’da detaylı bir şekilde anlatır.²⁰⁶ Yeme ve cinsi münasebetlere karşı şehvet duygusunun kontrol altına alınması olan iffeti, daha iyi anlayabilmek için Gazali’nin, şehvetin kırılması ile alakalı kabul ettiği, yeme alışkanlıklarının düzenlenmesi ve cinsi münasebetin de dinin belirlemiş olduğu ölçüler doğrultusunda ayarlanmasıyla ilgili görüşlerini ele alalım.

İffetle beraber, insanın elde edeceği iyi huyları, Gazali şöyle sıralar; hayâ, aşırı utangaçlık, hoşgörülük, zorluklara katlanmak, cömertlik, normal harcama yapmak,

---

²⁰² Gazali, **Mizan**, s. 189–191.

²⁰³ Gazali, **Mizan**, s. 157.

²⁰⁴ Gazali, **Mizan**, s. 157.

²⁰⁵ Gazali, **Mizan**, s. 158–159.

²⁰⁶ Gazali, **Mizan**, ss. 158–159. , **İhya 3**, ss. 181–241.

düzenli hareket etmek, şehvi istekleri baskı altına almak, şehvi istekleri yenmek, kılık kıyafeti güzelleştirmek, kanaatkârlık, nefse hâkimiyet, takva, güler yüzlülük ve tatlı dillilik, zorluk göstermemek, öfkelenmemek, ince anlayış. Kötü huylar da şunlardır; şehvi isteklerin esiri olmak, şehvi isteklere tamamen ket vurmak, aşırı çekingenlik, israf derecesinde harcamak, pintilik, riya, kötülük işlemek, aşırı ciddiyet, laubalilik, surat asmak, inatçılık, edepsizlik, kıskançlık, başkalarının felaketine sevinmek, kendini zorla sevdirmeye çalışmak olarak sıralar.²⁰⁷

Sonuç olarak iffet, ebedi mutluluğu elde etme ve kişinin pratik yetkinliğini kazanmasında olmazsa olmaz bir fazilettir. İnsan, hayâsı ve iffeti ölçüsünde diğer varlıklardan ayrılır. Bu ayrıcalıkta onun yetkinleşebilmesi hususunda en önemli adımlardan biridir.

2.6.4. Adalet

Adalet, ruhun şehvet gücü ve gazap gücünün, akıl gücü vasıtasıyla kontrol altına alınıp, bunların birbirleriyle ahenkli bir şekilde olması sonucunda ortaya çıkan bir ruh halidir.²⁰⁸ Gazali de bu özelliğinden dolayı adaleti, hem ayrı bir fazilet hem de bütün faziletlerin toplamı olarak görür. Bir bakıma adalet diğer üç faziletin beyni mesabesindedir.²⁰⁹ Adaletin zıddı olabilecek tek rezilet adaletsizliktir. Şayet adalet bir düzeni ve ahengi ifade ediyorsa adaletsizlik de düzensizliktir. Gazali bunu devlet örneğiyle anlatmaya çalışır. Eğer bir hükümdarın emri altındaki ordusu, halkı ve diğer bütün idari kuvvetleri uyum içerisinde olur ise orası için huzurlu bir belde denebilir. Aynı bunun gibi bir insan ruhundaki kuvvetler ahenk içerisinde işlerliğini sürdürürse o kişinin, adalet faziletine ulaştığından söz etmemiz mümkündür²¹⁰

---

²⁰⁷ Gazali, **Mizan**, ss. 192–196.

²⁰⁸ Gazali, **Mizan**, s. 161.

²⁰⁹ Gazali, **Mizan**, s. 161.

²¹⁰ Gazali, **Mizan**, s. 161.

Sherif, adaletin, İmam-ı Gazali için önemli olmasının asıl nedeni olarak, kişinin kemalatına (yetkinliğine) emare olduğunu söyler.²¹¹ Çünkü adalet ruhun bütün güçlerinin bir düzen içinde işlemlerini sağlayan yegâne erdemdir.

Sonuç itibarıyla insanın amacı bu faziletleri elde ederek, ebedi mutluluğa ulaşmaktır. İmam-ı Gazali'ye göre bütün bu faziletleri kendinde toparlamış tek kâmil insan Hz Muhammed'dir.²¹² Diğer insanlar sadece bu faziletleri elde etmeleri ölçüsünde ona yaklaşabilir ve yetkinleşebilirler. Bu bağlamda şunu söylememiz mümkündür mümin kişinin kemali peygamberinin açmış olduğu çığırda yoluna devam ederek ona benzemesinden geçer.

Kısaca faziletleri elde etmenin yollarını Gazali'nin ayırdığı gibi iki başlık altında toparlamamız mümkündür:

1. Keskin bir zekâyâ sahip olmak
2. İyi bir ahlak ile donanmak.²¹³

Bu tasniften de anlaşılacağı üzere İmam-ı Gazali faziletlere sahip olmayı olgunlaşma ile aynı bağlamda değerlendirir. Bu bakımdan eğer faziletlerin keskin bir zekâ ve iyi bir ahlakın sonucu olduğu düşünülduğünde yetkinlik de elde edilecektir; çünkü yetkinlik insanın teorik ve pratik gücünü geliştirmesi sonucunda elde edilebilir. Bu da Türkeri'nin Elmalî'nin Ahlak felsefesinde yapmış olduğu teorik ve pratik yetkinlik ayrımıyla paralellik gösterir ki biz de aynı ayrımı yaparak bu konuyu işlemeyi düşünüyoruz.²¹⁴

2.7. ÖLÜM

Gazali, ölümü iki şekilde ele almıştır. Bir, Allah sevgisi sonunda kişiyi Allah'a kavuşturan bir yol olarak, ikincisi ise kişiyi dünyada, yetkin olmaya götüren yolları

---

²¹¹ Sherif, **Ghazali's Theory of Virtue**, s. 40.

²¹² Gazali, **Mizan**, s. 147.

²¹³ Gazali, **Mizan**, s. 143.

²¹⁴ Türkeri Mehmet, **Muhammed Hamdi Yazır Elmalî'nin Ahlak Felsefesi**, s. 69.

hatırlatması bakımından bir denetleyici olarak ele almıştır. Gazali, insanların ölüm hakkında düşünceleri noktasından üç grup insan olduğunu dile getirir.

İlk grup, bu gruptakiler, ölümün sonsuz hürriyete kavuşturan, Allah'a ulaştıran bir kapı olduğunu düşünüp ölümden korkmazlar. Onlara ölüm ürkütücü gelmez. Ancak, daha çok ibadet ederek Allah'ın yakınlığından mahrum kalma ve hesap gününde alını açık Allah'ın huzuruna çıkamama endişesi taşıyarak tedirgin olurlar. Bu kişiler cennetliklerdir.²¹⁵

İkinci gruptakiler, bunlar ise kısır görüştekilerdir. Bu kişiler dünyaya düşkün ve onun aldatıcı güzelliklerine dalmış kimselerdir. Bu gruptakiler ahretlerinden ümitlerini kesmiş ve ölümden de rahatsız olan kişilerdir. Bu kişiler ise cehennemliklerdir.²¹⁶

Üçüncü gruptaki insanlar ise, her iki grubun ortasında yol tutan kişilerdir. Dünyanın geçiciliğinin ve oyun oluşunun farkındalardır fakat dünyaya alışmış ve onu kabul etmişlerdir. Ölüm kişiyi dünya hayatında erişemeyeceği tam bir yetkinliğe ulaştırır. Fakat kişi dünya hayatında bu tam yetkinliğe zıt bir davranış sergilememiş olması gerekmektedir.²¹⁷

Ölüm, kişiyi dünya hayatında karşılaştığı felaketlere katlanmayı öğretir. Kişinin davranışlarını dizginlemesi gerektiğini ve her davranışın bir karşılığı olduğunu hatırlatır.²¹⁸ Kişinin kalbindeki dünya hayatını ve uzun emeli kalbinden çıkarmak ancak ölümlle söz konusu olabilir. Kişinin kalbini dünyadan ancak ölüm düşüncesi uzaklaştırabilir.²¹⁹ Ölümü anmak hadislerde övülerek anlatılmıştır. Allah Rasûlüne ensardan bir kişi “ Ey Allah'ın rasulü, insanların en zekisi ve en keremi kimdir? diye sorarlar. Onlara cevaben, Ölümü en çok anan ve ölüm için en çok hazırlık yapanları! İşte

---

²¹⁵ Gazali, **Mizan**, s. 345.

²¹⁶ Gazali, **Mizan**, s. 346.

²¹⁷ Gazali, **Mizan**, s. 347.

²¹⁸ Gazali, **Mizan**, s. 342.

²¹⁹ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 388.

onlar, zekilerin ta kendileridir. Dünyanın rahatına, ahretin kerametine kavuşurlar” demiştir.²²⁰

Ölüm haktır ve herkez ölecektir. Ölümden korkmak ve ölümden dolayı üzülme, Gazali’ye göre akıl karı bir davranış değildir.²²¹ Ölüm aynı zamanda Allah’a kavuşmak için bir yoldur. Ölüm, yok oluş demek değildir. Tam tersi yeniden diriliştir.²²² Bu nedenle bir mümine ölümden korkmak ve dünyadan ayrılma düşünmesiyle üzülme yakışmaz. İnsanlar dört nedenden dolayı ölümden korkar ve üzülürler:

1. Mide ve şehvet düşkünlüğünden
2. Arkada bırakacakları miras’a gözü kaldıklarından
3. Ölüm ve ötesi boyunca başlarına geleceği şeyleri bilememenin korkusunda dolayı
4. İşlenmiş günahların hesabını verememe korkusundan dolayıdır.²²³

Allah sevgisi tam manasıyla kalbine işlemiş insanlarda bu nedenler ölüm için kabul edilemez. Dünya nasıl bir araçsa, ölüm de Allah’a kavuşmak için bir araçtır. İşte bu kimseler gerçek kemale ulaşabilmek için dünya tarlasını tam manasıyla ekerler ve hasat zamanı olan ahreti beklerler. Bu kimselerin, hasat vaktini haber veren ölümden korkması ve ölümden elem duymasından bahsedemeyiz. Onlar, dünyayı ve dünya hayatında başlarına gelen her şeyi bu bakış açısıyla görürler. İşte bu nedenle ölüm, Gazali’ye göre yetkinliğin son kısmıdır. Bir insanın yetkinliğinin son ve tam olarak gerçekleştiği noktadır ölüm. İnsanı yetkinliğe ulaştıran en önemli unsurlardan birisidir.

2.8. SABIR

Gazali’ye göre insan, bir yanı hayvan bir yanı melek olan bir varlık olarak yaratılmıştır. Hayvanın akli yoktur. Onun nefsanî, şehvi zevk ve arzuları bulunur. Bu

---

²²⁰ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 389.

²²¹ Gazali, *Mizan*, s. 343.

²²² Gazali, *İhya* 4, s. 449. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 883.

²²³ Gazali, *Mizan*, s. 343.

nedence sabır onun için geçerli olamaz. Melekler ise günahsız olup, Allah'a daima ibadet ederler. Nefsanî özelliklerden uzaktırlar. Bıkma ve usanma gibi özellikleri yoktur. Bu nedenle onlar için de sabır düşünülemez. Akıl sahibi insanın iki kuvveti, insanı sürekli farklı yönere çeker durur. İnsanın bu iki kuvvetinin savaşıması sonucu, aklın, şehvi duygulara hâkim olmasına sabır denir. Sabrın olabilmesi için şehvi duyguların ve aklın çatışması gerekmektedir.²²⁴ Sabır, zıd görüşlü iki kuvvetin karşılaşması anında bir kuvvetin metanet gösterip dayanması demektir. Sabır sadece insana has bir özelliktir.²²⁵

Üç çeşit sabır vardır;

1. En yüksek derecesi, heva ve hevesini, zevk ve arzuların tamamen yok olmuş halidir. Akıl ve dini saikler artık mücadele etmez ve iki kuvvette hâkimdir. Burada çatışma artık söz konusu değildir. Fakat bu noktaya gelene kadar çok mücadele ve sabır gerekmiştir. Bu noktaya gelen insan, gönlü mutmain olmuş ve Allah'ın kendisinden memnun olduğu kimsedir.²²⁶
2. Sabrın en aşağı derecesi olup, aklın, dinin ve heva heveslerin, yenik düşmesi demektir. Aklın, şeytana teslim edilmiş halidir. Bu kişi ümidini kestiği için mücadeleden vazgeçer. Gaflet halindedir. Heva ve hevesi kendini esir almış Allah'ın nur ve sırrını barındıran kalbin içine Allah'ın düşmanını yerleştiren kişidir.²²⁷
3. Sabrın orta derecesi olup, akıl-din kuvvetiyle heva ve hevesin eşit miktarda savaşımasıdır. Bazen akıl-din kazanır, bazen heva ve heves kazanır. Kişi sürekli bir mücadele halindedir. Nefsinin isteklerini bazen yener bazen de yenilir. Bu nedenle nefsiyle mücadelenin en çetinini yapar. İşte bu, büyük cihaddır. Kişi, kendini kötülüklerden uzaklaştırdıkça ve ahlakını güzelleştirmeye uğraştıkça Allah da kişiye yardımcı olur, kolaylık sağlar.²²⁸

---

²²⁴ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 300.

²²⁵ Gazali, *İhya* 4, s. 57. Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 119.

²²⁶ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 302.

²²⁷ Gazali, *İhya* 4, s. 61. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 127.

²²⁸ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 304.

Gazali, sabredilmesi gereken konuları dörde ayırır.²²⁹

1. **İbadetlere karşı sabır:** Nefs, ibadetlerin bazılarının zorluğu, bazılarının da sıkıntısızlığı yüzünden ibadetleri sevmez. Bazen nefis, ibadet öncesinde kişiyi rahat bırakmaz, bu nedenle ibadetin öncesinde, ibadet esnasında ve ibadet sonunda sabra ihtiyaç vardır.

İbadet öncesinde, ihlâslı olmak şarttır. Nefis riyadan hoşlanır. Nefsin hile ve gururuna karşı sabırlı olmak gerekir. İbadet esnasında ise, ibadeti tam manasıyla yapabilmek için ibadet esnasında tembellik ve gevşeklik göstermemek, vesveselerden uzak olmak gerekir. İbadet sonrası, ibadeti eda ettikten sonra, riya olamamsı için başkasına söylememek gerekir. Bu sayılanlar nefse zor gerir. Ve nefis bunlara sabretmelidir.

2. **Günah olan şeylere karşı sabır:** Alışılmış, adet haline gelmiş günah olan şeylere karşı sabretmek zordur. Gıybet, yalan, kötü söz gibi dille işlenen günahlara sabretmek çok zordur ve sabrın en zoruna ihtiyaç vardır. Bu sabrı gösteren kişiler siddıklardır.
3. **Kişinin iradesinde olmayıp, terkettiğinde ve işlenmesinde kendi sorumluluğunda olan ameller:** Başkalarından gelen eziyetlere katlanmak, kâfir ve münafıkların eziyetlerine sabretmek.
4. **Kişinin iradesinde olmayan ameller:** Sevdiklerinin ölmesiyle gereken sabır, bela, musibet ve hastalıklara karşı sabır. Bu tür sabır, derece bakımından en yükseklerdedir.

Gazali, sabrın üç derecesi olduğunu dile getirir. Bunu da İbni abbas'tan aktardığı hadislerle destekler.²³⁰ İbni Abbas'a göre; Kur'anda sabrın üç derecesi vardır:

---

²²⁹ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 306.

²³⁰ Gazali, *İhya* 4, s. 66. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 136.

1. Farzları eda hususunda sabır. Bu sabır için üç yüz derece vardır.
2. Haramlara karşı sabır. Bu sabır için altı yüz derece vardır.
3. Musibetin ilk anlarında sabır. Bu sabır için ise dokuz yüz sabır vardır.

Sabır imanın yarısıdır ve diğer yarısı ise şükürdür. Bu anlamdaki ayet, imanın sabırdan oluştuğunu dile getirir. Gazali'ye göre, iman için sabır da şarttır.²³¹ Gazali yukarıdaki ayırmadan yola çıkmış olmalı ki sabrı bir de hükmü bakımından dörde ayırır. Bu bakımdan sabır, farz, nafile, mekruh ve haram olan olmak üzere dört çeşittir.²³²

Bir kişi ahlakını düzeltmek, şehavani duygularından arınmak, imanını arttırmak ve yetkin bir insan olmak istiyorsa, sabır bunlar için şarttır ve olmazsa olmazlar arasındadır.

2.9. TEVBE

Gazali'ye göre, tevbe, Allah'a giden yolun başlangıcı, saadetin anahtarıdır. Allah'a uzak olan yoldan, yakın olan yola dönmektir.²³³ Tevbe, kalbi günahlardan temizlemek demektir.²³⁴

Gazali tevbe için iki sebebin olduğunu dile getirir: eğer tevbe etmezsen, ibadete muvaffak olamazsın eğer ibadetleri yapamazsan Allah'a yönelemezsin. Günahlara tevbe ederek bir işlemeye azmetmedikçe yapacağın ibadetler makul olmaz.²³⁵

Tevbenin bir başlangıcı, bir de kâmilî vardır. Tevbenin başlangıcı, imandır. İman ve hakikat nurunun kalbe dolmasıyla, tevbe hâsıl olmuş olur. Kalbin nurla dolmasıyla günahların öldürücü zehir olduğunu idrak eden kalp, korkarm. Bu korkuyla geçmiş

---

²³¹ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 309.

²³² Gazali, *İhya* 4, s. 62. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 129.

²³³ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, ss. 269–370.

²³⁴ Gazali, *Minhac-ül Abidin*, s. 32.

²³⁵ Gazali, *Minhac-ül Abidin*, ss. 31–32.

günahlarını sildirmek için mücadele eder ve günahlardan sakınır. Yapmış olduğu günahların telafisini de yapmaya uğraşır ve böylece tevbenin kâmilî de olmuş olur.²³⁶

İnsanın ruhi yapısı, hayvani, şeytani, vahşi ve ilahi olmak üzere dört çeşittir. Hayvani sıfattan, şer, fücür, nefsanî arzular çıkar. Şeytanlık sıfatından, hile, aldaticılık çıkar, vahşilik sıfatından, öfke, hased, düşmanlık, çıkar. İlahilik sıfatından, büyüklük, azizlik, övünme sevgisi hâsıl olur. Bu tür kötü özelliklerden ancak iman nuru ile kurtulunur. İlk yaratılan sıfat hayvani sıfatlardır. İkincisi vahşilik, üçüncüsü, şeytanlık, dördüncüsü de ilahlık sıfatıdır. Bu dört özellikten sonra akıl yaratılmış olup, iman akıldan çıkmıştır. Bu dört özellik ile akıl ve iman sürekli birbiri ile çatışma halindedir. Akıl ve iman, bu dört sığata bazen yenilir bazen ise kazanır. Yenildiğinde pişman olur ve tevbe yolunu seçer.²³⁷

Gazali'ye göre, tevbenin dört şartı vardır: bir daha asla günah işlemeyeceğine kalbiyle kesin olarak karar vermek, kişinin hangi günah için tevbe ediyor ise o günahı işlemiş olması gerekmektedir. Daha önce işlediği günah bundan sonra yapamayacağı günah derecesinde olmalıdır. Zina işleyen bir adam, yaşlandığında bu günahı yapamayacak olmasına rağmen bu günahdan dolayı tevbe etmelidir. Tevbe sadece Allah için yapılmalıdır. Cennet veya cehennem için tevbe edilememelidir.²³⁸

İnsanların manevi yücelikleri derece derecedir. Kişinin bulunduğu makamın üstünde daha yüksek bir derece vardır. Kişi bu nedenle bir üst dereceye yükselmek için çaba sarf etmelidir. Bu çaba tevbedir ve her insana vaciptir. Tevbe, kalpte birikmiş manevi kirleri giderir.

Gazali'ye göre, kişiyi bir an önce tevbe edip günahlardan dönmeye ve ahlakını güzelleştirmeye sevk eden şey, ancak basiret ve marifetten doğan Allah korkusu'dur.²³⁹

---

²³⁶ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 270.

²³⁷ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 272.

²³⁸ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, s. 33.

²³⁹ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 282.

2.10. TEVEKKÜL

Tevekkül, kalbin Allah'a dayanması, ondan başka herkesden umudunu kesmesi, ihtiyaçları ancak Allah'tan dilemek ve O'na dayanmak demektir. Kişi tevekkül sayesinde, Rabbinin sıfatlarını ve güzel isimlerini idrak ederek tam bir imana kavuşur.²⁴⁰ Tevekkül kelimesi vekâlet kelimesinden gelmektedir. Vekâlet, birisini vekil olarak işini ona bırakmak anlamına gelir. Vekil, o kişinin işini görür, yoluna koyar. Bu işi yaparken vekil hiç bir zahmet çekmez.²⁴¹ Tevekkülün üç şartı vardır: marifet, hal ve ameldir.

Marifetten kast edilen tevhidir. Tevhidden kasıd ise, O'nun kudretinin, cömertliğinin ve hikmetinin kemaline iman etmektir. Tevhidin özü ise, Allah'ın nuru ile tevhidin hakikatının ve sırrının yayılması demektir. Hakikatin tek olması demektir.

Halden kasıt ise kişinin kalbinin sebat bulması demektir. Kişinin Allah'a dayanması ve şüphesiz O'na itimad etmesi demektir. Kalbin bir şeye iltifat etmesi ve oraya meyiletmesi demektir. Tevekkülün kelime kökeni vekâlettir demiştik. Kişinin Allah'ı kendisine vekil kılması demektir. Kişinin, rızık, ecel, yaratma gibi konularda Allah'ın kudretine, varlığına, tekliğine, hikmetine, merhametine ve cömertliğine güvenmesi demektir.

Üçüncü şart ise ameldir. Tevekkülden kast edilen çalışma ve işini yerine getirme anlamına gelir. Tembellik ve uyuşukluğu terk etmek tevekkülün şartındandır. Bir kişinin işini tam anlamıyla yapması ve sonunda Allah'a güvenmesi demektir. Kişinin kendi ihtiyacı kadarını kazanıp buna kanaat edip elinde var olanı dağıtması tam olarak tevekkül etmiş olur.²⁴² Kişi eğer rızıkını kazanıp fazlalığını depo ediyorsa, tevekkülden uzaklaşıyor demektir. Mal ve yiyecek ne kadar az olur ise tevekküldeki derece ve rütbe o kadar büyük olur.²⁴³

Gazali bu sözleriyle zühd hayatından ve çalışmayıp tembellik etmekten bahsetmiyor. Malesef islam tasavvuf anlayışına mal edilmiş yanlış bir düşünce vardır.

²⁴⁰ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, s. 152.

²⁴¹ Gazali, **Minhac-ül Abidin**, s. 149.

²⁴² Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 352.

²⁴³ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 353.

Çalışmadan, rızık, Allah'tan dilemek. Gazali, tevekkülün tembellik ya da uyuşukluk olmadığını, tevekkülden kast edilenin işi yapıp, geri kalanını külli iradeye havale etmek olduğunu dile getirir. Çok mal ve yiyeceğin, depolar dolusu olması halinde, kişinin tevekkülden uzak olduğunu ve bir zaaf olduğunu dile getirir. Yaratan her canlının rızıkını verir. Çalışan ve helal rızık kazanan her insanın rızıkı Allah tarafından verilir. Bu korkuyla çok mal biriktirmek ya da bu düşünceyle çalışmayıp rızıkını yatarak beklemek yanlıştır.

2.11.TEFEKKÜR

Tefekkür, duymak, uyanmak ve zikretmekle(tezekkür) başlar, peşinden ise ilim gelir. Gazali tefekkürü, kalbin uyanması, uyandıktan sonra zikretmesi, zikrettikten sonra ise işin iç yüzünü anlaması şeklinde açıklar.²⁴⁴

Kişi, öğrendiği şeyle amel eder. Eğer ilim, Allah için öğrenilen bir ilimse, onunda amel etmek, kişiyi ebedi saadete ulaştırır. Tefekkürün ilk adımı dinlemektir. Dinlemenin hakikatı, işitilen bir hikmet, öğüt ve benzeri şeyden istifade etmektir. Dinlemenin şartı, söylenen şeyi anlamak için kulak vermek gerekir. Dinleme, kulak verilecek ilimlerde farzdır. Uyanmak, tefekkür için ikinci şarttır. Uyanmanın hakikati ise, kalbin uyanıp, hayra yönelmesidir. Zikir(tezekkür), bilinen bir şeyin kalbe yerleşmesi için sürekli tekrar edilmesi demektir.²⁴⁵

Tefekkür, birbiri ile benzer olan iki ilmi bir araya getirip onlardan elde etmek istediği üçüncü ilme ulaşmaktır. Bunun şartı ise, iki ilimde herhangi bir şüphe olmamalı, kalp onların dışındaki herşeyden boşaltılmalı, bütün dikkatini onların üzerinde toplamalıdır. Böylece kalp, iki marifet arasında değerli olanı seçer ve ona yönelir. İşte bunun adı zikirdir(tezekkür).²⁴⁶

---

²⁴⁴ Gazali, **Ravdatü't-Talibin ve Umdetü's- Salikin**, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 208.

²⁴⁵ Gazali, **Ravdatü't-Talibin ve Umdetü's- Salikin**, s. 209.

²⁴⁶ Gazali, **Ravdatü't-Talibin ve Umdetü's- Salikin**, s. 209.

İki marifetten elde edilen üçüncü marifete tefekkür denir. Kalpte tereddüt bulunup bulunmadığını, varsa şüphelerin giderilmesi gerektiğini ve bunun için tedavi yollarının neler olduğunu düşünmek, tefekkür olduğu için, tefekkür, Gazali'ye göre farz hükmündedir.²⁴⁷

Tefekkür, ilmin, en alt basamağı kabul edilmektedir. İlim ise, kişiyi ebedi mutluluğa ulaştıran, nefsin kötü huylarını arındırma yollarına götüren, Allah'ın bilgisini, sıfatlarını, isimlerini anlamaya yarayan ve bizi Allah'a götüren yetkinleşmenin en önemli şartlarından biridir.

2.12.CÖMERTLİK

Gazali'ye göre cömertlik, karşılıksız, malının fazlasını, ihtiyacı olsun ya da olmasın bir kimseye vermek demektir. Cömertlik, elini tamamen açmak ile tamamen kısmak arasında bir yoldur. Gazali, cömertliği böyle tarif etmekle beraber, cömertliğin de derecelerinin olduğunu dile getirir. Malının bir kısmını saklayıp bir kısmını verene cömert, çoğunu verip azını saklayana cud, kendi ihtiyacını dikkate almadan başkasına malını verene ise isar(diğergam) denir.²⁴⁸

İsar, bu durumda derecelerin en yükseğidir. Cömertlik, ilahi bir özellik olup, isar, bunun son sınırır. Gazali, isar ile ahlakı ilişkilendirmiş, isarın, kişiyi yüksek ahlaka götüren bir basamak olduğunu dile getirir. Gazali, Allah'ın, cömertlik ve ahlakı iki önemli haslet olarak ele aldığını, bu nedenle cömertliğin, insanı ahlaka götüren önemli bir özellik olduğunu dile getirir. Bu düşüncelerini desteklemek için ayet ve hadislerden yararlanmaktadır. Hz. Aişe'nin rivayetinde Rasulü Ekrem şöyle buyurmuştur: "Allahı Teala bütün velilerini cömert ve güzel ahlaklı kılmıştır."²⁴⁹

²⁴⁷ Gazali, **Ravdatü't-Talibin ve Umdetü's-Salikin**, s. 208.

²⁴⁸ Gazali, **İhya 3**, s. 223. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 569.

²⁴⁹ Gazali, **İhya 3**, s. 212. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 540.

Abdullah b. Ömer'in rivayetinde Rasulü Ekrem şöyle buyurmuştur: “ iki haslet vardır ki Allahü Teâlâ onları sever ve iki haslete de buğzeder. Sevdiği hasletler; cömertlik ve güzel ahlaktır. Sevmediği iki huy da, kötü ahlak ve cimriliktir.²⁵⁰

Bu hadislerden de anlaşılabilceği gibi, cömertlik ve dereceleri insanı güzel ahlaka ulaştıran bir vasıtaadır. Biz de buradan şöyle bir sonuca varabiliriz. Güzel ahlak, yetkinleşme için gereken önemli bir basamaktır. Cömertlik de bu basamağın alt basamaklarından bir basamak diyebiliriz.

2.13.TEVAZU

Gazali, tevazuyu açıklarken, orta yol prensibini dikkate alarak anlatır: Tevazunun da diğer huylarda olduğu gibi, aşırı tarafları ile orta dereceleri vardır. İfrat derecesinde kibirlenmek, tefrid derecesine de hakirlik ve zilletir. Orta deresine ise tevazu adını verir.²⁵¹

Tevazu, orta yolu ifade ettiğine göre, çok fazla alçak gönüllülük ile tam zıddı tevazu sahibi olmamak ta övülmeyen bir davranıştır. Gazali, alçalmadan tevazu sahibi olunması gerektiğinden bahseder. Gazali, tevazuyu açıklarken, en büyükm tevazu sahibinin peygamber olduğunu, onun ahlakının tevazuyu ile kurulduğunu, tevazu sahibi olmak isteyen kimsenin öncelikle peygamberin tevazu örneğini kendilerine rehber olarak almaları gerektiğini dile getirir.²⁵²

Gazali, peygamberin ahlakını kendilerine rehber alan bir zümre olduğundan bahseder. Bu kimseler, ibadet bakımından ya da fazla zikir yapmaları bakımından değil, yeryüzünde samimi bir şekilde insanların iyiliğini düşünmeleri, Allah için insanlara nasihat etmeleri, korkaklığa varmadan sabretmeleri ve zillete düşmeden tevazu sahibi olmaları bakımından üstün bir topluluktur.²⁵³

²⁵⁰ Gazali, **İhya 3**, s. 212. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 541.

²⁵¹ Gazali, **İhya 3**, s. 324. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 788.

²⁵² Gazali, **İhya 3**, s. 314. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 766.

²⁵³ Gazali, **İhya 3**, s. 314. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 766.

Gazali'ye göre tevazu, ahlaki tamamlayıcı ve güzelleştirici bir unsurdur. Kişi yetkin olabilmek için de tevazu sahibi olması gerekmektedir. Tevazu, yetkinleşmeyi tamamlayan ve yetkin olmayı güzelleştiren bir etkidir.

2.14. DOĞRULUK(SIDK)

Gazali, sıdk kelimesini açıklarken, doğruluğun altı manada kullanıldığını dile getirir. Bunlar: Niyet ve iradede sıdk, vefa ve azimde sıdk, amel ve dinin bütün makamlarında sıdktır. Bu altı başlığı da uygulayabilen kişilerin sıddık olarak nitelendirildiklerini ve sıddıklar makamının, peygamber makamından sonra ikinci sırada geldiğini dile getirir.²⁵⁴

Doğruluk, ahlaki bir erdemdir. Gazali, dürüst olan kişinin, daima iyiliğe ulaşacağını, iyiliğin ise insanı cennete götüren en önemli unsur olduğunu dile getirir. Allah katında, peygamberlerden sonra ikinci sırada sıddıkların sayılmasının nedeni de budur.

Gazali, doğruluğu, davranış ve duruma göre ortaya çıkması bakımından altıya ayırır demiştik. Bunlar sırasıyla şöyledir:

1. Sözünde doğruluk

Kişi, söylediği şeylerden sorumludur. Kişinin sözünün doğru olması ve vadettiği bir söz var ise de sözünde durması gerekmektedir. Kişi, toplumsal bir olayı düzeltmek için yalan söyleyebilir. Burda niyet önemlidir. Bu durumda kişinin doğru olmadığı yalancı olduğu söylenemez.

Kişi imadan ve üstü kapalı sözlerden kaçınmalıdır. Çünkü bu tür bir davranış insanı yalana sevk edebilir. Bu doğruluğun en kemal halidir.²⁵⁵

²⁵⁴ Gazali, **İhya 3**, s. 285. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 694.

²⁵⁵ Gazali, **İhya 4**, s. 350. , Türkçe çev. , **İhya 4**, ss. 694–695.

2. Niyet ve iradede doğruluk

Gazali, niyet ve iradedeki doğruluğu, ihlâs ile açıklar. Ona göre, tutum ve davranışlarda etkili olan unsur, nefis değil de Allah rızası olmalıdır. Nefis, insan davranışlarını etkilemeye başlıyorsa, kişi, niyetini bozmuş olup, yalancı kabul edilmektedir. Niyet, ameller için şarttır. Eğer niyette doğruluk söz konusu değilse, yapılan eylemin de bir manası yoktur. Amelin önemini anlatmak için peygamber, “Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza değil, niyet ve amellerinize bakar” buyurmaktadır.²⁵⁶ Gazali’ye göre, niyetsiz amel yorgunluk, ihlâssız niyet riya, doğruluğun bulunmadığı ihlâs ise anlamsızdır.²⁵⁷

3. Kararda doğruluk

Karar, bazen amelden önce gelir. İnsan, birşeyi yapmadan önce o şeye karar vermeli ve bu noktada ısrarlı olmalıdır. Eğer bir insan, “Allah bana servet verirse, onun tümünü veya bir kısmını tasadduk ederim” der ve bundan şüphe etmezse ve eline böyle bir servet geçtiğinde tasadduk ederse, bu kişi doğru ve dürüst bir insandır denebilir.²⁵⁸

4. Kararında durma dürüstlüğü

Kişi, önceden söz verme konusunda oldukça cömerttir. Fakat söz zamanı gelip, uygulamaya geldiği zaman, bu sözü tutma konusunda kararsız olabilir. Asıl zorluk bu sözün uygulanmasıdır ki, kişi o zaman doğrudur denebilir.²⁵⁹ Kararında durma doğruluğu, oldukça zor ama aynı zamanda üstün bir erdemdir.

5. Amelde doğruluk

Amelde doğruluktan kasıt, insanın içiyle dışının bir olması demektir. Kişinin lisanı halinin kalple aynı olması demektir. Kişinin dış görünüşü ile kalbinin farklı olması demek, doğru olmadığı anlamına gelir ki, kasıtlı yapılmış ise riya olur ve ihlâsı yok eder.

---

²⁵⁶ Gazali, **İhya 4**, s. 329. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 653.

²⁵⁷ Gazali, **İhya 4**, s. 328. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 651.

²⁵⁸ Gazali, **İhya 4**, s. 352. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 699.

²⁵⁹ Gazali, **İhya 4**, s. 351. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 697.

Kasıtsız olursa, doğruluğu yok eder.²⁶⁰ Bu nedenle Hz. Peygamber, “Allah’ım, kalbimi, dış görünüşümden daha hayırlı kıl; bununla beraber dışımı da salih kıl” diye dua etmektedir. Bu durumda kişinin içinin dışından iyi olması çok büyük bir fazilettir. Doğruluk, kişinin, gizli ve açık halde Hakka uyması demektir.²⁶¹

6. Dinin makamlarında doğruluk

Havf, reca, saygı, zühd, rıza, tevekkül, muhabbet ve diğer bütün makamlarda doğruluk demektir ki, Gazali, doğruluğun en üstün derecesi olarak bu makamı görmektedir. Gerçekten doğru olan kişi, bu makamlara eren kişidir. Bu işlerde hakikate ulaşmak gazali’ye göre oldukça zordur. Bu makamların sonu olmadığı için kişi, kendi durumuna göre ısrarla uygulamalıdır. Kişinin bu makamlar için uğraşması onun doğruluğunu ortaya koyar.

Doğruluk üç çeşittir; tevhidde doğruluk, taatte doğruluk, marifette doğruluktur. Tevhidde doğruluk, bütün müslümanlar içindir. Taatte doğruluk, ilim ehli içindir. Marifette doğruluk ise, velayet erbabı içindir.²⁶²

2.15. AZ YEMEK

Gazali, *ihya’nın* üçüncü cildi *Rub’ul Mühlikat* bölümünde, açlığın, az yemenin faziletlerinden bahseder. *Erbain* adlı eserin üçüncü bölümünde, kalbi kötü ahlaktan temizlemek kısmında, mideye düşkünlük ve mideyi doldurmakla kişinin kaybedeceği şeylerden bahseder.

Gazali, yemenin zararlarından, mideyi tıka basa doldurmanın insana fayda vermeyeceğinden bahsederken, bunun diğer ahlaki kavramlar gibi herkez için zorunlu bir öğreti olmadığını sadece tasavvuf ehli için geçerli olabileceğini dile getirir.²⁶³ Bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir:

²⁶⁰ Gazali, **İhya 4**, s. 353. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 700.

²⁶¹ Gazali, **İhya 4**, s. 354. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 701.

²⁶² Gazali, **İhya 4**, s. 355. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 703.

²⁶³ Çağrıncı, **Gazali’ye Göre İslam Ahlakı**, s. 183.

Ahlakta ve her işte en son aranan şey, itidal ve orta derecedir. Herşeyin ortası hayırlı olduğuna göre, ifrat ve tefrit, her iki tarafa fazlaca yönelmek kötüdür. Açlığın öneminden bahsederken belki aşırı derecede açlığın uygun olduğu görünebilir.²⁶⁴

Gazali, insan fitratının yemeğe karşı zaafının olduğunu, fakat şeriatin hikmet sınırları arasında az yemenin pek çok faydası olduğunu, bu nedenle şer'i hükümlerde çok yemenin yasaklandığını dile getirilir. Gazali aynı zamanda, az yemenin de bir ölçüsünün var olduğunu, şeriatin her iki noktada orta yolu önerdiğini dile getirir. Yemenin ölçüsünü şu cümleleriyle açıklar:

*İnsan tabiatine için en faziletli olanı orta yoldur. İnsana bir yandan mideye ağırlık vermeyecek, öte yandan da açlığı artık hiç açlığını hissetmeyecek kadar yemelidir. Zira yemekten gaye, yaşamak ve ibadet edebilecek kadar yemektir. Tıkabasa dolu bir mide, ibadete engel olur. Açlık da insanı meşgul etmekle, ibadetten alıkoyar. Şu halde, ne tokluğun zararını, ne de açlığın üzüntüsünü duyacak şekilde yemeği yemelidir.*²⁶⁵

Gazali için yemenin ölçüsü orta yoldur.²⁶⁶ Gazali'ye göre, mideye düşkünlük, kötülüklerin temelini oluşturan bir özelliktir. Mide, nefsanî istek ve arzuların kaynağıdır. Midenin fazla yemeden korunması sonucunda, insanın kalbi temizlenmesi de söz konusu olur.²⁶⁷

Gazali, mideyi fazla yemekten korumanın yedi tane faydası olduğunu dile getirir:²⁶⁸

1. Kalbin saflaşması ve basiretin açılması
2. İnsanın hassas ve yufka yürekli olması
3. Nefsin kırılması, azgınlığın zeval olması
4. Belalara sabrın, cennet kapılarından oluşu

²⁶⁴ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 217.

²⁶⁵ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 217.

²⁶⁶ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 218.

²⁶⁷ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, ss. 149–150.

²⁶⁸ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, ss. 150–153.

5. Nefsanî heves ve arzuların kırılması
6. Beden hafifliği
7. Hırstan doğan sıkıntının hafiflemesi

Gazali, bu değerlendirmeyi yaparken kişinin nefsinin yenmesi noktasında, yemek yemede itidalin, insan ahlakını düzenleyen ve nefsin kötülüklerine karşı, yapılabilecek en etkili yöntem olduğunu dile getirmek istemiştir.

Açlık, kalbin kanını azaltır ve ağartır. Kan ağarınca kalp nurlanır. Aynı zamanda açlık, kalbin yağını eritir. Yağ eriyince de kalbin katılığı perde teşkiline sebep olduğu gibi, kalbin yumuşamasına neden olan anahtarı olur. Kalbin kanı azaldıkça, kalbin düşmanı olan düşmanın(şeytanın) yolu daralır.²⁶⁹ Kalbin nurlanması ile ise kişi Allah'a daha da yakınlaşabilir.

Kişi yemenin ölçüsünü tutturduktan sonra, midenin tıka basa dolması sonucundaki ağırlığı ya da açlığıyla gelebilecek sıkıntıları üzerinden atar. Nefsinin terbiye etmiş olur. Yaptığı iyilik ve ibadetlerinden zevk alır. Günahların ve kötülüklerin kaynağını tıkamış olur ki, insanın yetkinleşmesi için bu tür özelliklerin insanda bulunması gerekmektedir.

Gazali, insanın düşüncesizce midelerini doldurmasının, insanı en yüksek mertebelere ulaştıracakken, kendi eliyle aşağılara çektiğini, bunun nedeninin ise mideye düşkünlük ile şehvet duygusunun olduğunu dile getirir. Bu düşüncesini, “mideye düşkün olan, mana âlemine nüfuz edemez” hadisini alıntı yaparak dile getirir.²⁷⁰

---

²⁶⁹ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 174.

²⁷⁰ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 149.

2.16. AZ UYUMAK

Gazali, kalbini ve nefsinin ıslah etmek ve bu sayede Allah'a yakın olmak isteyen kişinin, yapması gerekenler arasında az uyuması gerektiğini de dile getirir. Gazali, iyi bir insan olmanın dört şartı olduğunu, bunların; Az yemek, az uyumak, az konuşmak ve uzlet olduğunu beyan eder.²⁷¹

Uyku, kalbi karartır ve öldürür. Az uyku, kalbi cillalandırır, kalbi temizler ve nurlandırır. Az uyku, az yemenin sonucu olur. Az yiyen kişi, az uyur. Az yemekten meydana gelen nura, az uyku da eklenince kalp, Gazali'nin tabiriyle, yıldız gibi cilalanıp, ayna gibi parlar.²⁷²

Gazali, uykunun, yemek yemede olduğu gibi, belli ölçüde olması gerektiğinden bahseder. Ancak böyle olduğu zaman, gaybın sırlarının keşfedilmeye başlanacağını söyler.²⁷³

Gazali uykunun insanın zaruret miktarında olması gerektiğini, adabına uygun şekilde uyumanın ise ibadet olduğunu söyler. Gazali uykunun derecesinden bahsederken, itidal olanının sekiz saatlik uyku olduğunu söyler. Gazali yirmi dört olan bir günün üçte birini uyku ile geçirmek gerektiğini ve bunun ise itidal olduğunu dile getirir.²⁷⁴

Gazali uykunun bir de adabı olduğunu dile getirir ve şu on maddeyi sıralar:

1. Abdestli ve misvak kullanarak yatmak.
2. Uyandığım vakit ibadet edeceğim niyetiyle uyumak.
3. Vasiyetini yazıp başucunda bulundurmak.
4. Günahlardan tevbe ederek herkese iyilik yapacağını, uyandığından kimseye kötülük yapmayacağını düşünerek uykuya yatmak.

²⁷¹ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, ss. 173–174.

²⁷² Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 174.

²⁷³ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 174.

²⁷⁴ Gazali, **İhya 1**, s. 295. , Türkçe çev. , **İhya 1**, s. 987.

5. Mümkün olduğu kadar mükellef karyola ve dşeęi tercih etmemek.
Daha mütevazi yerde yatmak.
6. Iyice uykusu gelmeden yatıp, kendisini uykuya zorlamamak.
7. Kibleye dönerek yatmak.
8. Yatarken dua etmek.
9. Uykunun bir nevi ölüm, uyanmanın da dirilmek olduğunun düşünmek.
10. Gerek uyku arasında gerekse uykudan uyandığında dua etmek.²⁷⁵

Gazali, az uykunun kişinin kalbini nurlandıracağını böylece ahlaki yetileri daha kolay kabullenip, uygulayabileceğini kast eder. Az uyku, doğrudan olmasa da dolaylı yollardan insanın yetkinleşmesine neden olur.

---

²⁷⁵ Gazali, **İhya 1**, s. 296- 301. , Türkçe ev. , **İhya 1**, ss. 994–1000.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YETKİNLEŞMEYE ENGEL OLABİLECEK HUSUSLAR

3.1. AKIL EKSİKLİĞİ

Gazali'nin akıl konusundaki fikirlerini, yetkinleşmeye yardımcı olan unsurlar bölümünde yer alan, akıl alt başlığında değinmiştik. Gazali, yetkinleşme ve ahlakın temel şartının akıl olduğunu dile getirir ve akıl olmaz ise kişinin, ne dini sorumluluğunun ne de ahlaki bir sorumluluğunun olabileceğinden bahseder.

Dini sorumluluk için de akıl şarttır. Gazali akıl konusunda daha farklı bir fikre sahiptir. Özellikle ahlaki olgunlaşma ve yetkinleşmeden söz ederken, kişinin, aklının olmasının yeterli olmayacağını, kişinin daha ileri bir noktada yani, keskin zekâyâ sahip olması gerektiğini dile getirir. Bu düşüncesini ise *Mizan'ül Amel* adlı eserinde şöyle anlatır; "...Nefsi olgunlaştırmak ancak insanın bütün faziletlere sahip olmasıyla mümkün olduğu bilinen bir gerçektir. Bu faziletlere sahip olmak için keskin bir zekâ ve iyi bir ahlaka sahip olmak gerekmektedir."²⁷⁶

Gazali için akıl, insanın Allah katında daha değerli olmasına neden olan tek ayırt edici özelliktir. İnsanoğlu akılı sayesinde yeryüzünün tek idarecisi olmuştur. Din ve dünyasını akılla tanımlar ve Allah'a onunla yakınlık kurar.²⁷⁷ Akıl evrende yaratılan ilk şeydir.²⁷⁸ Gazali aklın yüzünün Allaha çevrilmiş olduğunu ayetlerle dile getirir.

Gazali, akılı, dünya ve ahiret mutluluğuna vesile olması bakımından çok şerefli kabul eder.²⁷⁹ Hayvan ve diğer canlıların insanın bu şerefli özelliği bakımından insandan çekinir ve ona itaat eder.²⁸⁰ Akıl insanın en üstün sıfatıdır.²⁸¹ İnsana verilen akıl

---

²⁷⁶ Gazali, *Mizan*, s. 143.

²⁷⁷ Gazali, *Mizan*, s. 270.

²⁷⁸ Gazali, *Mizan*, s. 269.

²⁷⁹ Gazali, *Mizan*, s. 270.

²⁸⁰ Gazali, *İhya 1*, s. 78. , Türkçe çev. , *İhya 1*, s. 209.

²⁸¹ Gazali, *Mizan*, s. 272.

sayesinde, hakikat bilgisi ve âlemin sırları ona verilmiştir. Akıl, ilmin kaynağı, doğum yeri ve aslı olması hasebiyle en yüce şerefe sahiptir.²⁸²

Aklın olmayışı sonucunda, insanın bir sorumluluğa sahip olmadığı fikir, burada bahsettiğimiz fikir değildir elbette. Aklın, Gazali'nin tanımıyla tam olmayışı ya da eksik oluşu sonucu ahlaki öğretilerde eksiklik ve yahutta yetkinliğe engel oluşturabilecek durumun var oluşudur. Akli eksik olan kişi, yaratılış gayesini ve Allah'ın kendisine verdiği birçok nimeti düşünemez. Sadece yaratılanların varlığını bilmek iman etmek için yeterli değildir. Varlığını bilip, inanıp ve sonrasında tefekkür etmek gerekir. Kişi ahlaki erdemlere ulaşabilmek için de aklını kullanmak zorundadır. Gazali'nin düşünce sistemindeki aklın tanım ve aklın konumu tam anlamıyla böyledir. Akıl, insanı yaratıcıya götüren vasıta olmalıdır.²⁸³

3.2. ŞEYTANIN HİLELERİ

Gazali, *İhya*'nın *Rub 'ul muhlikat* bölümünde, üç başlık halinde, şeytan ve ondan korunma yollarından bahsetmektedir Gazali, bu konuyu, kalp bahsinden sonra ele almaktadır ki, kalbi en çok etkileyenin şeytan olduğunu görmekteyiz.

Şeytan var olduğundan bu yana Allah'a isyan etmiş ve insanları Allah yolundan caydırmak için kendine söz vermiştir Şeytan insanlık var olduğu surece görevini yerine getirecektir insanlar ise bunun bilincinde ve farkında olarak davranmalıdırlar. Dünya hayatlarında sürekli tetikte olmaları gerekmektedir.

Gazali, şeytandan bahsederken önce şeytanın kalbe nasıl hâkim olmaya çalıştığından, sonra şeytanla mücadele yollarından, daha sonra ise şeytandan korunma yollarından bahseder sonra ise, kalbe gelen ilham ve vesveseden bahseder²⁸⁴

Gazali şeytanı anlatırken, melekle kıyaslama yapar. İnsan, melekle şeytanın yönlendirmeleri arasında gelip gider. İnsandaki asıl varlık olan ruhun yardımcısı melek, insanı iyiliğe yönlendirmekteyken, şeytan ise kötülüğe yönlendirmekte böylece, ruhun

²⁸² Gazali, *İhya* 1, s. 78. , Türkçe çev. , *İhya* 1, s. 209.

²⁸³ Gazali, *İhya* 1, s. 78. , Türkçe çev. , *İhya* 1, s. 209.

²⁸⁴ Gazali, *İhya* 3, ss. 25–39, Türkçe çev. , *İhya* 3, ss. 59–92.

temizlenmesinden uzaklaşarak, kötülüğü emreden nefse ve şeytanın kendisine uymaya neden olur.²⁸⁵

Kalp bir kale şeytan da kaleye girmek isteyen bir düşmandır. Gazali'ye göre, kaleyi vesveselerden korumak her müslüman için farzdır her kişinin şeytanın kalbe giriş yollarını ve şeytandan korunma yollarını bilmesi gerektiğini bunları bilmeyen kişinin, kalbini bu tür tehlikelerden koruyamayacağını dile getirir.²⁸⁶

Gazali, şeytanın insan kalbine giriş yollarını on bir madde olarak ele almıştır. Bunlar şunlardır;

1. Şehvet ve gazap
2. Hırs ve hased
3. Doyasıya yemek
4. Ev, mobilya, elbise ve süslenme sevgisi
5. Tamah
6. Acelecilik
7. Altın, gümüş, apartman ve toprak sevgisi
8. Cimrilik ve yoksulluk
9. Mezhep taassubu ve hısımlara kin tutma
10. Mezhep ihtilafı ve kendini unutma
11. Su-i zan ve kötü zan

---

²⁸⁵ Çamdibi, Hasan, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali**, Han Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 143.

²⁸⁶ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) **3**, s. 71.

12. Cehalet sebebiyle akli ermeyen kişinin Allahın zati ve sıfatları üzerine ve bu gibi meselelerde düşünmesidir.²⁸⁷

Gazaliye göre insanda bulunan her türlü kötü huy, aslına bakılırsa şeytanın silahı ve kalbe giriş yollarından birisidir.²⁸⁸

Kalbi hayır işlemeye sevk eden hatıranın sebebine melek, şerre davet eden hatıranın sebebine ise şeytan denir. Kalbi hayır işlemeye sevk eden hatıralara ilham denir. Kötüye davet edenlere ise vesvese denir. İlhamı, melek vesveseyi ise şeytan verir. İlhamı kabule kalbi hazırlayan şeye, tevfik, şeytanın vesvesesini kalbe hazırlayan kuvvete ise de iğva ve huzlan denir.²⁸⁹

Kalp yaratılış itibariyle meleğin ilhamını ve şeytanın vesvesesini eşit kabul edecek haldedir. Bu taraflardan birini tercih, şehvetlere uymak ve hevanın peşinden gitmek veya bunlara yüz çevirmek ve bunlara muhalefetle olur. İnsan, şehvet ve gazaba uyarsa, heva vasıtasıyla şeytanın tasallutuna uğrar. Bu surette kalp şeytana yataklık etmiş olur. Zira heva, şeytanın barınağıdır. Şayet şehveti ile mücadele eder ve onu nefesine musallat kılmazsa meleklerin dolup taşıkları bir merkez haline gelir. Kalp, heva ile dolmuş, beşer sıfatlarından olan şehvet, gazap, hırs, tama, uzum emel v.b...den uzak kalmadıysa şeytanın vesveseleriyle kalp sahasında dolaşmasından uzak kalmaz. Rasulullah (a.s); “Kalbe iki yönden baskı gelir. Biri melektendir. Hayrı vaat eder, hakkı tasdik eder. Kalbinde bunu bulan, bilsin ki bu, Allah’tandır. Ve allah’a hamdetsin. Diğeri vesvese de şeytandan gelir ve şerre teşvik eder...”²⁹⁰

Buradan da anlaşılacağı gibi, kişi şeytanın vesvesesine uymayıp, kendini dinler ve olumlu yönde hareker ederse, yanlış yapmamış olur ve yetkinleşmeye bir adım daha atmış olur.

²⁸⁷ Gazali, **İhya 3**, ss. 30–34, Türkçe çev. , **İhya 3**, ss. 71–81.

²⁸⁸ Gazali, **İhya 3**, s. 34, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 82.

²⁸⁹ Gazali, **İhya 3**, ss. 25–26, Türkçe çev. , **İhya 3**, s 59–60.

²⁹⁰ Gazali, **İhya 3**, s. 26, Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 60.

3.3.DÜNYA VE MAL SEVGİSİ

Mal ve dünya sevgisi, insanın cimri olmasına neden olur. Mal ve dünya sevgisi insanı Allahı zikretmekten alıkoyar. Mal, kendisinden faydalanmak için yaratılmıştır. Malın yaratılış gayesi faydadır. Mal, sadece fayda için sarf edilir ve fayda umduğu için sarf edilmez. Mal, kendisi için sevilmez faydası için sevilir. O halde en büyük fayda nerde ise onun için sarf edilir. Dünya ahiret hayatı için bir vesiledir. Rasülullah, bu konuyla ilgili, “dünya ahiretin tarlasıdır.” demiştir. Dünya hayatı ve mal, kişinin kendisini bu dünyada iyi bir insan, öbür dünyada ise, Allah’ın huzurunda şerefli bir noktaya gelebilmesi için aracıdır. Bu nedenle, insanlığın gerektirdiği, insani ahlakı elde etmek ve muhafaza etmek, dünyalık bol bol yiyip içmekten daha faziletli ve daha yüce bir şeydir.²⁹¹

Mal ve dünya sevgisi insanı Allahın zikrinden alokoyar ve kalbinin çehresini dünya sevgisine yöneltir. Kişinin kalbini bütünü ile dünyaya bağlar hatta öyle bağlanır ki, kendisini Allaha kavuşturacak ölümden bile nefret eder, kaçır ve ölmek istemez.²⁹² Bu konuyla ilgili Gazali, birçok hadisi alıntı yapmıştır. Bunlardan bazıları:

“Malını hayır ve hasenat yolunda sarfet, onu ölüm sonrası için önceden gönder. Zira kişinin kalbi malı ile beraberdir. Eğer önünden gönderirse ona ulaşmayı sever. Geriye bırakırsa onunla kalmakatan hoşlanır.”²⁹³

“Ey iman edenler, sizi ne mallarınız, ne evladlarınız Allahın zikrinden alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar hüsrana uğrayanların ta kendileridir.”²⁹⁴ “Mallarınız, evladlarınız herhalde sizin için birer imtihandır. Allah ise, büyük mükâfat onun yanındadır.”²⁹⁵

Kişi yeteceği kadar mala sahip olması gerekmektedir. Fazla mal insanı yavaşlatır ve kişi gideceği yola varamaz. Kişinin gideceği yer ahirettir. Kişiye yetecek miktarda

---

²⁹¹ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 191.

²⁹² Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 185.

²⁹³ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 186.

²⁹⁴ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 185, **Münafikun suresi, 9.**

²⁹⁵ **Tegabün suresi: 15.**

giyecek ve yiyeceği olması gerekmektedir. Kişinin yetecek miktarda malından fazla olması kişiyi helak eder. Resulullah, “Kim, dünyalık malını kifayet miktarından fazla alırsa, o ölümünü almıştır ve ölür, o, bunun farkında değildir,” buyurmaktadır.²⁹⁶ Yeteri kadar maldan fazlasının üç bakımdan tehlikesi vardır.

1. Kifayet miktarından fazla mal mülk insanı musibetlere sürükler.
2. Fazla mal mülk, insanı mübah olan nimetleri yemeye sevk eder. Çok yemek ise, insanı rahata alıştıırır ve zevki sefaya sevk eder.
3. Fazla mal mülk, insanı, Allah’ı zikretmekten alıkoyar. Kişi malının hesabıyla uğraştığı için, ibadeti ve zikri aksatır ve yahutta yerine getiremeyecek hale gelir.²⁹⁷

Kişinin kalbi mal ve dünya sevgisi ile doluysa, Allah sevgisinden yoksun olur. Kişinin Allah’tan uzak olması demek ise, iyi ve ahlaklı insan olmasından uzak olması demektir. İyi ve güzel ahlaklı olmayan bir insanın ise, yetkin olmasından söz edilemez.

3.4. NEFSE UYMA

Nefis, insanı aldatır.²⁹⁸ O nedenle kişi kendisini sürekli hesaba çekmelidir. Kişi nefisinden dolayı helak olabilir. O nedenle, daima nefisini azarlamalı, haram lokma yediği vakit midelerini açlıkla cezalandırmalı, harama baktığı vakit, gözünü bakmamakla cezalandırmalı, bütün azalarını şehvetlerden kesmek için, gereken cezayı uygulamak²⁹⁹ gerekir ki böylece nefis, azgınlığından vazgeçsin ve insanı doğru yoldan saptırmasın.

İnsan, kendini hesaba çekip isyankâr olduğunu anladığı vakit, nefisini terbiye etmelidir. Şayet fazilet ve hüsnü hasenelerde kusurlu olduğunu gördüğü vakit, kusurlarını gidermek ve tamamlamak için nefisini zorlamalıdır.

---

²⁹⁶ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 188.

²⁹⁷ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s.188.

²⁹⁸ Gazali, *İhya* 4, s. 366. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 730.

²⁹⁹ Gazali, *İhya* 4, s. 367. , Türkçe çev. , *İhya* 4, s. 731.

Nefsini yenmeye uğraşan kimselerin bazı özellikleri vardır. Onlar, dünyalıktan ellerine geçene sevinmez, kaybettiklerine üzülmez, dünyalık her şeyi adi bir toprak olarak görürler. Ömrü boyunca elbise dikişmez, kendileri için yemek pişirmez, toprak üzerine yatar kalkarlar. Onlar, Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti ile amel ederler. Gece olduğu vakit kalkar, alınlarını yere koyar, gözyaşı döker ve Allah'tan af ve mağfiret niyaz ederler. Yapmış oldukları iyiliklere sevinir, başarıya şükreder, kabulünü ondan diler, kusurlarına üzülür ve Allah'tan bağışlanmalarını dilerler.³⁰⁰

Gazali, kötülüklerin kaynağının nefisten kaynaklandığını, kişinin nefesine hâkim olamaması halinde faziletlerin hiçbirini yerine yetiremeyeceğini, iyi bir kul, iyi ve ahlaklı bir insan olamayacağını dile getirir. Ahlak, kişinin güzel bir davranışı alışkanlık haline getirip daha sonra ise, davranış haline getirip devamlı yapması anlamına gelir demiştik. Kişinin bir huyu alışkanlık ve daha sonra davranış haline yetirebilmesi için öncelikle onu, bünyesine kabul ettirmesi gerekir. Nefsine uyan kişi, bunu yapmazsa, davranış haline getiremez.

Yetkinleşmenin şartlarından biri de kişinin nefesine uymamasıdır. Nefsinin kölesi olan bir insan yetkinleşmenin şartlarını çok zor uygular. Yani bu kişi için yetkinleşmeden bahsetmek zordur. Kişi, nefesine uymadığı takdirde yetkin bir insan olma yolunda ilerleyebilir.

3.5. HASED

Hased, kalbin en büyük hastalıklarından biridir. Hased, kin tutmanın, kin tutmak ise öfke ve hiddetin neticesidir. Hased, öfkenin dallarından biridir.³⁰¹ Hased, başkalarının sahip olduğu nimetin yok olması ve yahut uğradıkları musibetten hoşlanmaktır.³⁰²

Hasedin birçok nedeni vardır. Düşmanlık, varlık sahibinin üstünlük taslaması ve kişinin de ağırlığına gitmiş olması, kişinin kendisinin kibirli oluşu ve kaşındakini küçük

³⁰⁰ Gazali, **İhya 4**, s. 369. , Türkçe çev. , **İhya 4**, s. 735.

³⁰¹ Gazali, **İhya 3**, s. 161. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 419.

³⁰² Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 179.

görüp, kendi emrine katmak istemesi, teaccüb yani şaşkınlık ve hayranlıktır. Diğer nedenler, kişinin gayesine ulaşamama korkusu, kişinin makam ve mevki sevdası, övülmekten hoşlanması, en son nedeni ise, kişinin, Allah'ın kullarına verdiği nimeti kıskanmasıdır.³⁰³ Gazali, bütün bunların sebebinin dünya sevgisi olduğunu dile getirir.³⁰⁴

Hasedin ana nedeni düşmanlıktır ve bunun nedeni ise menfaatlerin çarpışmasından dolayıdır. Menfaatleri çarpışan kişiler arasında ise yakın bir ilişki vardır. Birbiri ile yakın münasebette olan kişiler arasında hased daha fazladır. Akrabalar arası, komşu ile diğer bir komşu arasında, âlim ve diğer bir âlim arasında hased daha fazladır.³⁰⁵

Hasedin kalpten kösüp atmak için iki yol vardır: ilim ve ameldir. Hased, kişinin öncelikle kendisine zararı vardır. Daha sonra hem din hem de dünya hayatı için zararı çoktur.³⁰⁶

Hased, kalbi karartır ve insanın kazanmış olduğu ahlaki erdemleri ve ibadetlerin yok olmasına sebep olur. Kalbin kararması, kişinin yetkin olmasına engeldir ve kişi yetkinleşmek istiyor ise hasedi yok etmesi gerekmektedir.

3.6. KİBİR

Kibir, kemal sıfatlarında kendisini başkalarından üstün görmek, demektir. Kişinin kendisini başkalarından üstün görme inancından onda bir neşe, bir sürur meydana gelir.³⁰⁷

Kibrin altında, büyük habasetlerden üç kötülük vardır;

1. Allah'a has bir sıfatla onunla mücadele etmek, demektir. Zira azamet ve büyüklük Allah'a mahsustur.

³⁰³ Gazali, **İhya 3**, ss. 166–168. , Türkçe çev. , **İhya 3**, ss. 433–437.

³⁰⁴ Gazali, **İhya 3**, s. 168. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 438.

³⁰⁵ Gazali, **İhya 3**, s. 168. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 438.

³⁰⁶ Gazali, **İhya 3**, s. 170. Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 440.

³⁰⁷ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 215.

Büyüklik, benim abamdır, azamet de gömleğimdir. Kim bunlardan biri hususunda benimle mücadele eder, bana ortak olmak isterse, onu helak ederim.³⁰⁸

2. İnsanı, halkı hakir görmek ve hakkı inkâr etmeye sevkeder. Kibirli kişi hakkı inkâr eder, halkı ise hakir görür. Kibir, hakkı inkârdan ve halkı hakir görmekten ileri gelir.³⁰⁹
3. Kibir, kişi ile güzel huylar arasına girer. Kişi ile güzel huylar arasında adeta bir perde teşkil eder.³¹⁰

Kibir, zahiri ve batını olmak üzere ikiye ayrılır. Bâtını kibir, nefisteki bir ahlaktır. Zahiri kibir ise, azalarda görülen bir kibirdir. Esasen içteki ahlaka kibir demek en doğrusudur. Görünüşteki hareketler bu iç duygudan meydana gelir. Kibrin aslı, insan tabiatında bulunan ahlaktır.³¹¹

Hz. peygamber, “Kibrin cennete engel olması, kul ile bütün mü’minlerin arasına girdiği içindir” buyurmaktadır. Kibir, Allah’a, peygambere ve diğer insanlara karşı yapılır.

- a. Allah’a karşı yapılan kibir: Kibrin en büyüğü ve kötüsüdür. İnsanı bu yola sürükleyen, cehalet ve azgınlıktır. Bana kulluk etmeyi büyüklerine yediremeyenler, alçalmış olarak cehenneme gireceklerdir.³¹²
- b. Peygambere karşı kibir: kendi gibi bir insana uymayı kabul etmemektir. Bazen bilerek, bazen ise bilmeden nefsi, onu hakkı kabule ve peygambere uymasına engel olur.
- c. Diğer insanlara karşı kibir: kendini büyük, karşısındakini küçük görerek ona önem vermemektir. Kişi kibirlenmesinin nedeni kemal sıfatlarının kendinde

---

³⁰⁸ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 215.

³⁰⁹ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 215.

³¹⁰ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 216.

³¹¹ Gazali, *İhya 3*, s. 302. , Türkçe çev. , *İhya 3*, s. 738.

³¹² Gazali, *İhya 3*, s. 302. , Türkçe çev. , *İhya 3*, 742. **Mü’min: 60.**

olduğunu düşünmesidir. Bu kemal sıfatlar ise dünyevi ve dini olmak üzere ikiye ayrılır. Dünyevi kemaller, asalet, güzellik, kuvvet, servet ve etrafındaki adamların çokluğudur. Dini kemalat ise, ilim ve ameldir. Kişi bu sıfatların herhangi birisine sahip olduğunu düşündüğü anla büyüklenir ve böylece kibir hâsıl olur.³¹³

Kişinin kemal özellikler var zannedip kibirlenmesi, onun Allah'a ve peygambere karşı kibirlenmesi demektir. Kibirlenen kişi, dünyevi ve dini kemal sıfatlardan uzaklaşır ve yetkin bir insan olma yolunda ilerleyemez. Kişinin yetkinleşmesi için kibirden uzaklaşma ve tevazu sahibi olması gerekmektedir.

3.7. RİYA

Riya, kelime kökeni olarak rü'yet(görmek) ve süm'a(işitmek)'ten gelmektedir. Riya, iyi görünmekle insanların kalbinde yer almak istemektir. Riya, ibadetle olabileceği gibi, başka işlerde de olabilir.³¹⁴

Riyanın çeşitleri şöyledir:

1. Dinde beden ile yapılan riya
2. Şekil, tavır ve davranışlarla riya
3. Kılık kıyafet ile kibir
4. Sözle riya
5. Amel ile riya
6. Akrafa ve çevresinin çokluğu ile yapılan riyadır.³¹⁵

---

³¹³ Gazali, **İhya 3**, s. 305. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 748.

³¹⁴ Gazali, **İhya 3**, s. 259. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 647.

³¹⁵ Gazali, **İhya 3**, s. 259. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 647. , **el-Erbain fi Usuliddin**, ss. 234–237.

Riya, belli bir maksat için yapılır. Riya yapan kişinin riya ve gösterişten bir amacı vardır. Riya yapan kişi, ya servet, ya makam, ya ibadette gösteriş ve yahutta bunların benzeri şeyler için riya eder.³¹⁶

Riyanın maksadına göre, riya derecelenir. En ağır riya, ibadette yapılan riyadır. İkinci derecesi, servet ve kadın için yapılan riyadır. Sonuncu olarak ise, herhangi bir maddi gelir beklemezsiniz, sadece halkın gözünden düşmemek ve abid görünmek için yapılan riyadır.³¹⁷

Riya, gizli ve açık olmak üzere ikiye ayrılır. Açık riya, insanı eyleme sevk eden riya çeşitidir ki, kişi sonunda riya amacı güderek fiiller ortaya koyar. Buradaki riya çeşidinde kişi fiili yapmış gibi görüne de bilir. Abdestsiz namaz kılma gibi. Fudayl, bu konu üzerine, “Selef yaptıkları amellerle riya etmezken, şimdiki insanlar, yapmadıklarını yapmış gibi göstererek riya ediyorlar” demiştir.³¹⁸ İkinci riya şekli ise gizli riya olup, kişi ibadetini riya için yapmamakla beraber, ibadetinin çevrede duyulmasıyla gizli bir mutluluk duyar ve ibadetine daha da sarılır. Riyanın daha da gizlisi vardır ki, kişi ibadetinin duyulmasından hoşlanmadığı, birilerinin duymasından da oldukça rahatsız fakat karşılaştığı kimselerin kendisine saygı duymalarını kendisine ilgi göstermelerini, yer vermelerini, işlerinde yardım etmelerini ister ve bu tür davranışlar yapılmadığında ise, bu kişilerden soğur ve selamı keser. Kendisine göre, gizli olarak yapmış olduğu ibadet karşısında bir beklenti içine girer ve bu kişilerden hürmet bekler.³¹⁹

Riyadan korunmak oldukça güçtür. İnsanoğlu, derece bakımından az ya da çok riyaya bulaşır. İnsanın riya duygusunu yok etmesi mümkün görünmemektedir. Fakat en azından riyanın derecesini düşürmesi mümkündür. İkrime, “Allah, kulun amelini vermediği mükâfatı, niyetine verir. Zira niyette riya olmaz” demiştir.³²⁰ Kişi en azından niyetini temizlemeli ve ibadetini bu niyete göre yapmalıdır. Eğer insan, riya üzere devam eder ise, en büyük şirki işlemiş olur ki Allah bu kulun yanında olmaz ve İbrahim

³¹⁶ Gazali, **İhya 3**, s. 266. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 658.

³¹⁷ Gazali, **İhya 3**, s. 266. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 659.

³¹⁸ Gazali, **İhya 3**, s. 259. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 647.

³¹⁹ Gazali, **İhya 3**, s. 267. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 661.

³²⁰ Gazali, **İhya 3**, s. 259. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 647.

b. Edhem göre ise, meşhur olmayı isteyen, Allah tasdik etmez.³²¹ Allah'ın onaylamadığı bir eylemin sonucunda ise, insan olduğu hüsrana uğrar ve hem ahirette hem de dünyada huzura kavuşamaz.

Sonuç olarak, riya yapan kişi, şirk yapmış kabul edildiğine göre, insanoğlunun şirk halinde yetkin olması söz konusu olamaz. Yetkinleşmek için, inanç, ibadet ve ilim olmazsa olmazlar arasındadır.

3.8. ÖFKE

Öfke, Allah'ın ateşinden alınmış bir kıvılcımdır. Kişi öfkelendiği zaman, damarlarında şeytan dolaşır gibi olur. Çünkü şeytan ateşten yaratılmıştır.³²² Öfke, Allah'ın yaktığı ve gönülleri saran ateşten bir kıvılcımdır. O, kül altında korunan ateş közleri gibi, kalbin derinliklerinde saklıdır. Onu, demirin kayaya çarpması esnasında taşdan ateşin çıkması gibi, cebbarların gönüllerinde de gömülü olan kibir, meydana çıkarır.³²³ Öfkelenen kişi, şeytana daha yakındır³²⁴. Şeytana yakın olan kişi, Allah'tan uzaktır. Kişinin Allah'tan uzak olması helak olması demektir.

Öfkeyi yenmek, dini bir sorumluluktur. Kişi öfkesini yenerse, en kuvvetli kişidir. Öfkenin birçok zararı vardır. Dış zararları, döğme, sövmek, dil uzakmak, kalbi zararları, hased, öfkelenildiği kişinin başına birşey gelmesine sevinmek, sırları ortaya dökmek, öfkelenildiği kişinin sevinmesi halinde üzölmek gibi birçok kötü huya neden olur.³²⁵

Öfke, Allah tarafından insanın kendisini dış tehlikelerden korumak için yaratıldı ve bünyesine yerleştirdi. İnsanın kendi hamuruyla karıştırıp yoğurdu. Amacına ulaşamadığı zaman öfke ateşi parlar. Bundan çıkan alev, kalbin kanını kaynatır ve kaynayan kan, beyne hücum eder. Yüz kızarır. İnsan kendinden daha aşağı durumda olan birine kızdığı zaman bu hal olur. Kendinden daha üstün birine kızıp, öcünü

³²¹ Gazali, **İhya 3**, s. 259. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 647.

³²² Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 173.

³²³ Gazali, **İhya 3**, s. 142. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 369.

³²⁴ Gazali, **İhya 3**, s. 143. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 370.

³²⁵ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, s. 174.

alamıyorsa, içine derin bir hüznün çöker ve yüzü sararır, solar. Eğer kendine denk birine kızmış ise, yüzü bazen sararır bazen kızarır ve kişi, tereddütsüz bir halde titrer.³²⁶

Öfke, ateşi kuvvetlenip alevlendiği zaman, her türlü öğüt ve nasihatlerden sahibini kör eder ve sağır eder. Artık kişi nasihat dinlemez. Hatta aklının ışığı ile aydınlanmak ister ve nefesine müracat eder fakat bir sonuç alamaz. Çünkü aklın nuru, öfkenin dumanı ile sönmüştür. Şiddetle kızgınlık anında kalbin kanının kaynaması ile kara bulutlar beyne yükselir ve düşünce sahasını kaplar. Hatta his merkezini de kapsar ve duyu organlarının çalışmasına da engel olur. Göz göremez, beyin algılayamaz.³²⁷

Öfke, kalbin nefret duygusuyla dolmasına neden olur. Kin, çekememezlik, başkasının felaketine sevinme, sevincine üzülme, alay etmek ve başkasını ezmek gibi kalbin kötü hasletleri öfkeyle beraber kalbi sarar.³²⁸

Gazali öfkeden kurtulmanın iki yöntemi olduğunu dile getirir: İlki, riyazat yolu ile öfkeyi kırmak, diğeri ise öfkelenince onu yutmak suretiyle öfkesine hâkim olmak. Öfkeyi yutup, ona hâkim olma konusunda insanın iki yardımcısı vardır. Bunlar: ilim ve ameldir.³²⁹ Kişi bu iki yolla öfkeden kurtulabilir.

Kalbin bu derece kirle dolmasına neden olan öfke, kişiyi yetkin olmaktan uzaklaştırır. İnsan, yarım ve eksik olur. Öfkenin zıttı olan şefkat, övülmekte ve selamette olmanın ve güzel ahlakın neticesi olarak görülmektedir. Güzel ahlak, insanı yetkinliğe ulaştıran en önemli noktadır. Yetkinlik için şart olma bu unsuru engelleyen öfke, kişinin yetkinleşmesine de engel olur. İnsanın kendisini yıkıp bitirmesine neden olur.

3.9. ŞEHVET

Gazaliye göre, şehvetin en büyüğü cinsel ilişkide bulunmaktır. Kişi, heyecanlandığında aklı başından gider, aklın söylediklerini dinlemez ve akla isyan eder.

³²⁶ Gazali, **İhya 3**, s. 145. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 376.

³²⁷ Gazali, **İhya 3**, s. 146. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 377.

³²⁸ Gazali, **İhya 3**, s. 146. , Türkçe çev. , **İhya 3**, s. 378.

³²⁹ Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, ss. 174–175.

Bunun sonucunda ise eğer dine ve akla aykırı bir iş işlemiş ise, çirkin bir olay ortaya çıkar ve duyulduğunda rezil ve perişan olacağı düşüncesiyle kişiyi, korkuya sevk eder.

İnsanların şehvetlerine hâkim olamamalarının birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlileri üç tanedir: ya kişinin acziyetinden dolayı, ya korku ve utanmalarından dolayı ve yahutta kişinin kalbi ve bedenine hâkim olamamasından dolayıdır.³³⁰

Gazali'ye göre, şeytan ordusunun yarısı öfke ve diğer yarısı ise şehvettir. Şehvetin en büyüğü ise kadın şehvetidir. Şehvetin de diğer şehvetler gibi orta derecesi vardır. Gazali nefsin kuvvetlerini anlatırken, bütün bu kuvvetleri dengeleyen bir orta yol olduğundan bahsetmektedir.³³¹ Şehvetin ifratı, akli devre dışı bırakarak, kişinin bütün düşüncesini ve varlığını kadınlara sarf etmesidir. Tefridi ise, acziyet ve hiç evlenmemektir. Bu iki hal de doğru değildir ve uygun olanı, orta yoldur. Uygun olanı ise akla ve dine uygun bir şekilde cinsel istekleri yerine getirmektir.³³²

Gazali'ye göre, zina, sadece cinsi münasebetle olmaz. Kişi, düşüncesiyle, gözüyle ve eliyle zina yapıyor olabilir. Hz yahya'ya, “Zinanın başı nedir?” diye sorduklarında O, “bakış ve düşüncedir”, diye cevap vermiştir. Gazali, zinanın gözle başladığı ve gözün, şeytanın, insan kandırmak için kullandığı uzuv olduğunu dile getirir ve buna dair, birçok hadis ve ayet zikretmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: “Bakış, şeytanın zehirli oklarından bir oktur. Kim Allah korkusundan dolayı namahreme bakmazsa, Allah ona, kalbinde zevkine varacağı bir iman nasip eder”.³³³

“Her âdemoğlunun zinadan nasibi vardır. Gözler zina eder, zinaları bakmalarıdır. Eller zina eder, zinaları ellemektir. Ayaklar zina eder, zinası yürümesidir. Ağız zina eder, onun da zinası öpmektir. Kalp ise, ya kasd eder veya temenni eder. Cinsel organ

---

³³⁰ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 234.

³³¹ Gazali, **Mizan**, s.161.

³³² Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 226.

³³³ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 228.

ise ya onaylar ya da reddeder”.³³⁴ “Müslüman erkeklere söyle ki, gözünü harama kapasınlar” demiştir.³³⁵

Şehvet hastalığının dört tedavisi vardır. Bunlar: açlık, namahreme bakmamak, kalbi kaplayacak başka bir düşünce ile meşgul olmaktır. Eğer bu yollar fayda vermemişse, en son yol olarak ise evlenmek tavsiye edilmektedir.³³⁶

Şehvetten kurtulmanın birçok faydası vardır. İnsanın şehvetten kendini sakınması, büyük günahlardan korunması demektir.

Namahremden uzaklaşan kişi, başı gelebilecek daha birçok felaketi de önlemiş olur.³³⁷ Bir insan sadece Allah korkusu ile zinadan uzaklaşsa, en büyük fazilete ulaşmış olur ve bu insanın makamı, peygamberimize göre sıddıklar makamıdır.³³⁸

Şehvet, insanın aklını kullanamamasına neden olduğu için, kişinin yaptığı eylemlerde yanlış yapmasına neden olur. Akli başından giden kişi, doğru düşünemediği ve doğru davranmadığı için, yetkinleşme yolunda engellenmiş olur. Doğru düşünmeyen ve doğru davranmayan kişi, doğru bir insan olmaz.

3.10. DİL İLE İLGİLİ OLUMSUZLUKLAR(GIYBET VB.)

Gazali, kalp hastalıkları arasında dil tehlikesinden bahseder ki insanın dilinden dolayı başına yirmi afet gelmektedir. Bunların bazıları, yalan, gıybet, çekişme, dalkavukluk ve meddahlık, mizah gibi birçok tehlikeler vardır.

Faydasız ve zararlı sözler konuşmaktan dili korumak şarttır. İnsanın bütün azalarının fiilleri kalbe tesir eder. Fakat diğer azalar arasında dilin farklı bir yeri vardır. Çünkü dil, suretlerden kendisinde bulunan şeyi kalbe yerleştirir. Dilin konuştuğu her

³³⁴ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 229.

³³⁵ **Nur suresi: 30.**

³³⁶ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 232.

³³⁷ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 239.

³³⁸ Gazali, **İhya** (Türkçe çev.) 3, s. 234.

kelime, kalpte kendisine yönelmiş bir suret, bir şekil meydana getirir. Bunun içindir ki, dil yalan konuştuğu zaman, kalpte yalancı bir şekil meydana gelir.³³⁹

Gazali, gereksiz ve boş konuşmanın, insanın kalbini kararttığını, kalbi körelttiğini ve zamanla kalbin maneviyatını öldürdüğünü dile getirir. Bu nedenle, dil çok önemlidir.³⁴⁰ Dilin bu kadar önemli olmasının nedeni, mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Küfür de ondan imanda ondan çıkmaktadır. Hak ile konuşan da odur, batıl ile konuş da odur. Yapısı küçük ama mahiyeti çok büyüktür. Dilin, kötülöklere ve şerre götüren yapısı olduğu gibi, hayra ve iyiliklere götüren bir yapısı da vardır.³⁴¹ Rasüfüllah'ın şu sözleri, dilin ehemmiyetini daha iyi anlatmaktadır:

“Âdemođlu sabaha çıktığı vakit, bütün azaları lisana derler ki; Bizim hakkımızda Allah'tan kork; çünkü sen doğrulur, doğruyu söyler, doğru yolda bulunursan, hepimiz doğrulur ve selamette oluruz. Şayet sen eğilir sağa sola kayarsan hepimiz de eğriliriz.”³⁴²

Gazali, çok laf edenin, gerçekten uzaklaşacağını ve kalbin kötüye gideceğini dile getirir ve bunu şu hadisleri zikreder:

“Çok konuşan çok yanılır. Kim ki çok yanılırsa günahı çok olur. Kimin ki günahı çok ise o, cehennem ateşine daha layıktır.”³⁴³ “Susan kurtulmuştur.”³⁴⁴ “Kişinin imanı tam müstakim olmaz, kalbi müstakim olmadıkça. Kalbi doğru olmaz, dili doğru olmadıkça...”³⁴⁵

Buradaki hadisten de anlaşılacağı üzere, dil, kalbin düzelmesi için ön basamaktır. Dilin afetleri arasında yalan ön sırayı almaktadır. İsalam dininde zaruriyet hali hariç, yalanın her türlüşü haramdır. Yalan, telafisi olmayan felaketler doğurabilir. Gazali, imanlı bir kimsenin asla yalan söylememesi gerektiğini dile getirir. Bu konuyla ilgili şu

³³⁹ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 154.

³⁴⁰ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 154.

³⁴¹ Gazali, *İhya* (Türkçe çev.) 3, s. 245.

³⁴² Gazali, *İhya* (Türkçe çev.) 3, s. 249.

³⁴³ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s.155.

³⁴⁴ Gazali, *İhya* (Türkçe çev.) 3, s. 246.

³⁴⁵ Gazali, *İhya* (Türkçe çev.) 3, s. 245.

hadisleri aktarır: “Size büyük günahların en büyüğünü haber vereyim mi? Allah’a ortak koşmak, anababaya asi olmak. Rasülulah bu sözleri söylerken bir yere yaslanmaktaydı. Bu sırada doğruldu ve şu üçüncüyü ilave etti: Sakının! Yalan söz”.³⁴⁶

Bu hadisten de anlaşılacağı gibi, yalan en büyük günah ve Allah’a ortak koşmakla eşit olarak görülmektedir. Diğer bir hadiste, Allah mü’mini her haslete kondurur. Ancak hıyanet ve yalan hariç, demektedir.³⁴⁷ Dilin diğer bir felaketi ise, gıybettir. Gazali, gıybeti şöyle tanımlar: gıybet, müslüman kardeşinin duyduğunda hoşnut olmayacağı şekilde anmandır.³⁴⁸

Söylemiş olduğun söz, ister yaratışında, ister kıyafetinde, ister ahlakında, ister akrabalarına, ister sözünde, ister din ve dünya hayatı hakkında, ister evinde, elbisesinde ve yahut bineğinde olsun farketmez. Hepsi de gıybet girer.³⁴⁹

Gazali, gıybetin sadece dille olmadığını, tariz, söz, işaret, ima, huzurunda ve gıyabında, yazı ve hareket ile her ne ile olursa olsun, maksadı ifade ettiği vakit gıybet olmaktadır.³⁵⁰

Gazali, gıybeti teşvik eden sebeplerin çok olduğunu fakat bunları on bir başlık altında toplatabileceğini dile getirir.

1. Öfkesini yenmek.
2. Arkadaşlarına uymak.
3. Kendisini başkasının kötölemesinden önce, karşıdakini kötölemek.
4. Kendisini kurtarmak için gıybet etmek.
5. Kendisini üstün görmek yahut ta başkasını küçük görmek için gıybet etmek.

³⁴⁶ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 158.

³⁴⁷ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 158.

³⁴⁸ Gazali, *el-Erbain fi Usuliddin*, s. 162. , *İhya 3*, s. 126. , Türkçe çev. , *İhya 3*, s. 321.

³⁴⁹ Gazali, *İhya 3*, s. 126. , Türkçe çev. , *İhya 3*, ss. 321–322.

³⁵⁰ Gazali, *İhya 3*, s. 127. , Türkçe çev. , *İhya 3*, s. 324.

6. Hased ettiği kimsenin gıybetini yapmak.
7. Şakalaşmak için yapmak.
8. Alay etmek için.
9. Bir adamın inkâr ya da kabulüne şaşırarak.
10. Bir insana şefkat duymak ya da üzmekten dolayı.
11. Öfkelenmek, Allah' a karşı yanlış yapmış bir insana öfkelenip kızmak.³⁵¹

Gazali, gıybetin diğer çeşitlerini ise dalkavukluk, meddahlık ve şaka olarak ele alır. Dalkavukluk ve meddahlıkta, birini övmek için ya da takdir etmek için kişi gıybet edebilir. Şakada ise, kişi hakkında gülme gayesiyle gıybet edebilir.³⁵² Gıybet kişinin kalbini köreltir ve iyi bir insan olmasına engel olur. Kişiyi yetkinleşmekten alıkoyabilir.

---

³⁵¹ Gazali, **İhya 3**, ss. 128–129. , Türkçe çev. , **İhya 3**, ss. 327–329.

³⁵² Gazali, **el-Erbain fi Usuliddin**, ss. 169–171.

SONUÇ

Gazali'nin yetkinleşme fikrinin temel dayanağı, Allah'ın sevgisine dayanan, imam merkezli, bir düşünce sistemidir. Gazali'ye göre kişi, bu dünyada tam olarak yetkin olamaz. En yetkin ve güzel ahlakı kendinde barındıran yegâne kişi, peygamberdir. Kişi, ancak dünyada en yetkine yakın bir noktaya gelebilir. Kişi, dünyadaki çabaları karşılığı, ahirette tam manasıyla yetkin olabilir.

Kişinin, dünyada yetkinleşme çabasının ana nedeni, Allah sevgisine ve Allah'a yakışır bir kul olmak, fikridir. Allah sevgisine ulaşmanın yolu ise Gazali'nin ahlak tanımına tek örnek olan kişiden, Peygamberden geçmektedir.

Gazali, insanı, taşıdığı potansiyel itibariyle diğer varlıklardan daha yetkin bir varlık olarak düşünür. İnsanı diğer varlıklardan ayıran tüm yetileri arasında hiç şüphesiz, onun ahlaki bir kaygı taşıması, en önemli yeri teşkil etmektedir. Bu ahlaki kaygıyı taşıdığı ölçüde insani vasıflara haiz, yetkin bir insandan bahsetmemiz söz konusu olacaktır.

Gazali, öncelikle kişinin eksikliğinin farkına varması gerektiğinin dile getirir. Kusurlarını bilmeyen kişinin, kendini yetkinleşme noktasında bir adım atmayacağını söyler. Nasıl vüdudda oluşan bir rahatsızlık, kişiyi rahatsız ediyor ve belki ölüme kadar gidiyorsa, ruhi bir rahatsızlık söz konusu olduğun eğer tedavisi aranmıyor ve hastalık bilinmiyorsa kişiye acılar çektiriyor demektir. Kişinin öncelikle, tedavi eden doktoru bulması ve nedenlerini öğrenip, tedavi olması gerekmektedir. Gazali'ye göre, kalp rahatsızlıklarının doktoru âlimler ve bu alanın sahası ise ilimdir.

Gazali, kişinin önce kendi kusurlarını bilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Bunun yolunun ise dört tane olduğunu söyler. Bunlar şunlardır;

1. Kalp kusurlarını bilen, gizli olayları idrak edebilen, bir şeyhe(âlim zat) tabii olmaktır.
2. Sadık ve sıdıklardan, basiret sahibi bir zat bulunması, durumunu ve gidişatını takip etmesi için onu tayin etmesi gerektiği.
3. Düşmanlarının dilinden kusurlarını duyup kendini düzeltmektir.
4. İnsanların arasına karışmak ve aralarında kötü buldukları davranışlarda kendini sorgulamak ve düzeltmektir. İç muhasebe yapmalı ve başkasında görüp hoşlanmadığı kötü davranıştan vazgeçmelidir.

Gazali, kişinin kendi kusurlarını gördükten sonra ilimle uğraşması gerektiğini söyler. İlim ve yakın nuru ile kişiye kalb hastalıkları bildirilir ve tedavi yolları ona ilham edilir. İman ve ilim ile kalp rahatsızlıkları yok olur. Gazali'ye göre, ilim ile uğraşmak, terbiye ve güzel ahlaki olgunlaştırır.

Güzel ahlakın dolayısıyla, yetkinleşmenin en mühim tecrübe noktası, eziyetlere sabretmek ve zorluklara tahammül edebilmektir. Gazali, insan ahlakının bozulmasının ana nedeni olarak, insanın itidalden uzaklaşması olduğunu dile getirir. Kişi, itidalden ifrat ya da terfide doğru kaydığında ahlakının bozulduğunu dile getirir. Kişinin kalbinin bozulmasını halinde kişi itidalden uzaklaşmaktadır.

Gazali, güzel huyun, yetkinleşmenin alameti olarak birçok özellik sayar. Bu düşüncesini desteklemek için çoğunlukla ayet ve hadislere yer verir. Yetkin kişinin alametleri; Allah'ın takdirine rıza göstermek, çok utangaç olmak, kimseye zarar vermemek, çokça Allah'ı zikretmek, doğru sözlü olup, az konuşmak, ameli çok olmak. Gereksi şeylerden sakınmak, iyilik etmek, vakarlı sabırlı, şükürlü, halim, mülayim, yumuşak davranışta olmak, namuslu ve şefkatli olmak, kötü söz söylememek, gıybet

etmeyip, kindar, cimri ve hasetçi olmamaktır. Güler yüzlü, neşeli ve tatlı sözlü olmak. Allah için sevmek, Allah için buğz etmek, Allah için kızmak ve Allah için razı olmak.

Yetkinleşmenin sonucu olarak, kişi, ebedi saadete kavuşur. Ebedi saadet ise, dünyada değil, ahrette mümkündür. Aslına bakılırsa yetkinleşmenin amacı da, bu sonsuz mutluluktur. Gazali bu konuda gayenin, sonsuz mutluluk olduğunu eserlerinde birçok kere dile getirmiştir.

Gazali, işte bu saadetin, dünyada başlayıp ahirette sona erdiğini dile getirir. Bu dünyada ilim ve ibadetle ve örnek alınan peygamberle, yetkinleşme yolunda ilerlenilebilir. Gazali'nin ahlak anlayışı, tam manasıyla yetkinleşmenin yolunu ve yetkinleşmeyi engelleyen unsurların yolunu sunmaktadır.

KAYNAKÇA

ABUL QUASEM, Muhammad, **The Ethics of al- Ghazali: A Composite Ethics in Islam**, Caravan Books, New York, Delmar, 1978.

AYDINLI Yaşar, **Gazali: Muhafazakâr Ve Modern**, Arasta Yayınevi, Bursa, 2002.

CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**: “Yetkinlik md.”, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.

CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Terimleri Sözlüğü: “Yetkinlik md. ”, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 371.

COŞKUN, Ahmed, “Gazali’nin Ahlak ve İktisad Görüşü”, Ebu Hamid Muhammed El- Gazali, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri, 1988, ss.201–217.

ÇAĞRICI, Mustafa, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

ÇAĞRICI, Mustafa, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, “Ahlak Maddesi” c.2. İstanbul. 1989.

ÇAĞRICI, Mustafa, **Gazali’ye Göre İslam Ahlakı**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1982.

ÇAMDİBİ, Hasan, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali**, Han Neşriyat, İstanbul, 1983.

ERDEM, Hüsamedin, **Ahlak Felsefesi**, Hü-er Yayınları, Konya, 2003.

GAZALİ, **Er-Risaletü’l- Ledünniyye**, çev. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, Semarkand Yayınevi, İstanbul, 2006.

GAZALİ, **Cevahiru'l Kur'an**, çev. Hüseyin Suudi Erdoğan, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1977.

GAZALİ, **El- İktisad fi'l itikad**, çev. Soyyiğit O. Zeki, Sönmez Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1971.

GAZALİ, **el-Erbain fi Usuliddin**, çev. Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, İstanbul, 1970.

GAZALİ, **Eyyühe'l Veled**, çev. Ahmed Serdaroğlu, Merve Yayınevi, İstanbul, tarih yok.

GAZALİ, **İhya -u Ulumid-din, I-IV**, çev. Ahmet Serdaroğlu, c. III, Bedir Yayınları, İstanbul. 1989.

GAZALİ, **İhya-U Ulumi'd-din** Arapça çevirisim, İmam Suhreverdi, Ezher Matbaası, Mısır, 1302.

GAZALİ, **Kimya-yı Saadet**, çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

GAZALİ, **Makasıd El-Felasife**, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.

GAZALİ, **Minhac-ül Abidin**, çev. Yaman Arıkan, Meral Yayınevi, İstanbul, 1976.

GAZALİ, **Mişkât-ül Envar**, çev. Süleyman Ateş, Bedir Yayınları, İstanbul, 1966.

GAZALİ, **Mizanü'l Amel**, çev. Abdullah Aydın, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1971

GAZALİ, **Mükaşefetü'l Kulub**, çev. Abdulhalik Duran, Yenişafak Kültür Armağanı, 2005.

GAZALİ, **Ravdatü't-Talibin ve Umdetü's- Salikin**, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınevi, İstanbul, 2006.

[http// dictionary.reference.com/ browse/moral](http://dictionary.reference.com/browse/moral) (23.08.2009).

[http// dictionary.reference.com/ search = moral](http://dictionary.reference.com/search=moral)(23.08.2009).

<http://www.tdk.org.tr/TR/SozBul>: Yetkin (23.08.2009).

<http://www.tdk.org.tr/TR/SozBul>: Yetkin.

İbn-i MİSKEVEYH, **Tezhibül Ahlak**, çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1983.

KURAN-I KERİM.

PAZARLI, Osman, **İslam'da Ahlak**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980.

SHERIF, Mohammed Ahmed, **Ghazali's Theory of Virtue**, State University of New York Press, Albany, 1975.

TÜRKERİ, Mehmet, **Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı'nın Ahlak Felsefesi**, İzmir İlahiyat Vakfı, İzmir, 2006.